

ISA ARAZOW, NURMUHAMMET LATIPOW

TÜRKMEN DILI

9-NJY SYNŦ ÜÇIN DERSLIK

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan tassyklandy*

Bäşinji neşir

«O‘ZBEKISTON» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA DÖREDIJILIK ÖYI
DAŞKENT – 2019

UO‘K 811.512.164(075)
KBK 81.2.(5Tur.)ya72
A 75

Ylmy redaktor:
Gurbanberdi Welbegow

Syn ýazanlar:

Gülsere Soýunowa – Dörtkök etrabynyň 9-njy mekdebiniň Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Annamyrat Hanmatow – Dörtkök etrabynyň 28-nji mekdebiniň Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Şertli belgiler:

- ▲ — Nazary maglumatlar. Olaryň iň möhümleri aýratynlandyrylyp ýazyldy.
- | — Ýatda saklanmaly punktuasiýa kadalary.
- ? — Gönükmeler bilen baglanyşykly goşmaça tabşyryklar.
- * — Sözüň manysy çykygytda. Meselem buýnuz*.
- ... — Galdyrylan harplar. Meselem gör...n.
- (?) — Ýazylmagy ýa ýazylmazlygy mümkin bolan harplar.
- 1 — Sözi fonetik taýdan derňemeli.
- 2 — Sözi morfologik taýdan derňemeli.
- 3 — Sözüň ýazuw düzgünini düşündirmeli.
- 4 — Sintaktik derňew etmeli.
- 5 — Dyngy belgileriň näme üçin goýlandygyny düşündirmeli.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-525-8

© «O‘ZBEKISTON» NÇDÖ, 2006, 2010, 2019

DÜNYÄ DILLERI BARADA MAGLUMAT

▲ Dünýä dilleri diýende, Ýer togalagynda ýaşayan ähli halklaryň dilleri göz önünde tutulýar. Häzirki hasaplamalara görä, dünýäde 2500-den 5000-e çenli dil bar, ýöne olaryň takyk sanyny anyk aýtmak mümkin däl, çünki şol bir kökden ýaýran dilleri hem-de olaryň miwelerini tapawutlandyrmak aňsat däl, olaryň dürli toparlara bölünişi hem şertlidir.

Alymlar şol bir kökden ýaýraýşyny, garyndaşlygyny, biri-birine kybapdaşlygyny deňeşdirmek arkaly dünýä dillerini birnäçe uly toparlara bölýärler. Ýnha, olaryň iň esasylyary:

I. Dünýä dilleriniň Hindi – Ýewropa topary.

Muňa häzirki zaman, eýran (pars), ermeni, grek, alban, slawýan baltika, german, kelt we roman dilleri degişlidir. Bularyň-da aglabasy öz içinde ownukly-irili toparlara bölünýärler.

II. Fin – ugr ýa-da ural dilleri.

Fin, karel, eston, mordwa, perm, hanty, mansy, majar, saam we käbir beýleki ural dilleri degişlidir.

III. Altaý dilleri topary.

Türki, morgal, tungus-tanjur, koreý we ýapon diller maşgalalaryny özüne birleşdirýän bu toparyň her dil maşgalasy hem öz içinde birnäçe şaha bölünýär. Meselem, häzirki döwürde 200 million ilatyň gepleşik dili bolan türki diller maşgalasy ýaly şahalardan ybarat.

1. Bulgar diller maşgalasy. Muňa hazar we çuwaş dilleri degişlidir.
2. Gypjak diller maşgalasyna tatar, başgyrt, nogaý, garagalpak, gazak, garaçay – balkar, çuwuk dilleri girýär.
3. Oguz dilleri toparyna türkmen dili bilen birlikde azerbeyjan, türk, gagauz we krym türkleriniň dili degişlidir.
4. Garlyk dillerine özbek, häzirki uýgur dilleri girýär.
5. Demirgazyk-gündogar türki dillerine ýakut, tuwa, hakas dilleri degişlidir.

IV. Hytaý – tibet diller topary.

Hytaý, laos, tibet we birma dillerini öz içine alýar. Bu topara girýän hytaý dili dünýäde iň köp ilatyň (bir milliard adamyň) gepleşýän dilidir.

V. Malaýýa – polineziýa diller maşgalasy.

Indoneziýa, togal, molgaş, polineziýa dilleri degişlidir. Täze Gwineýadaky rapaiýas diller toparynyň haýsy maşgala degişlidigi henize çenli takyklanylman däl.

VI. Hindistanyň günorta-gündogaryndaky drawid maşgalasy.

Tamil, kannada, malaýalam, telugu, kun, bragun dilleri girýär.

VII. Kawkaz diller maşgalasy.

Gürji, zan, megrel, swan, abhaz, abaza, adygeý, kabarda, ubyhan, dagystan, weýhan dilleri girip, olar hem öz içlerinde birnäçe şahalara bölünýärler.

VIII. Semit – hamit diller maşgalasy.

Semit gadymy müsür, kuşit, berber diller toparyny hasyl edýär. Ol toparlaryň hem her biri eňeme şaha bölünýär.

Bulardan başga-da, Afrikada 400-den gowrak dil, amerikaly indeýlerde 160-dan gowrak diller topary bardyr.

1-nji gönükme. Teksti okaň we gürrüň beriň.

• Türkmen edebi diliniň ösmegi we kämilleşmegine sebäp bolan serişdeleri aýdyp beriň, ene diliniň ezizligini öz sözüňiz bilen düşündiriň.

Türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryny hasaba alýan elipbiýiň düzülmegi, türkmen dilinde dürli gazet-žurnallaryň, kitaplaryň çap edilip başlanmagy, mekdepleriň köpçülikleýin açylmagy, ylmy ojyklaryň döredilmegi türkmen edebi ýazuw diliniň kämilleşmegine amatly ýagdaý döretdi.

Geçen asyryň ýigirminji ýyllaryndan başlap, türkmen diliniň ulanyş gerimi, jemgyýetçilik hyzmaty has giňeldi, ol milli edebi dile öwrüldi.

Edebi diliň ösmegi, birinji nobatda onuň kadalarynyň kämilleşmegine, belli bir düzgüne girmegine alyp bardy. Şeýle ösüşe medeniýet işgärleriniň, edebiyat we sungat ussatlarynyň, ökde terjimeçileriň, alymlaryň täsirleri-de az bolmady. Olaryň eserlerinde umumy halk türkmen diliniň esasy häsiýetleri, aýratynlyklary aýdyňlaşmak bilen edebi diliň mundan beýläk-de ösmegi we timarlanmagy üçin giň ýol açyldy.

Ýurdumyzda bolup geçýän uly özgerişler türkmen diliniň ulanyş gerimini giňelmegine, onuň günsaýyn kämilleşmegine we baýlaşmagyna oňaly şertler döreder.

Ene dilim – enemiň ak süýdüniň urbasy,
Şoňa bagly kalbymyň oýnap böküp durmasy.
Her halkyň öz danasy “Dilim – dünýäm” diýipdir,
Mertebesi türkmeniň dili bilen beýikdir.

(A. Mämmedow)

Her bir halkyň ene dili uly gudratly güýçdür, ol adamlary hem agladyp, hem güldürip bilýär, halkyň mertebesi şol dil bilen ölçenýär, şatlygyny şol dilde ýüze çykarýar, ejizlän wagtynda şol dilde nalyş edýär.

2-nji gönükme. Teksti okaň.

- Türkmen ýazuwynyň taryhyna üns beriň, sözləri ýazuw düzgünine laýyklyk ýazyň.

Türkmen dilinde gepleýän halklar gadymy döw...rlerden bäri öz ene dillerinde bolan baý edebi we medeni mirasa eýe bolup gelýärler. Bize gelip ýeten ýaz...w ýadygärliklerinde bellenişine görä, Orta Aziýada ulanylýan ýaz...wlar Horezm aramy, sugdy, runy (orhon–ýeniseý) ýazuwlary bolupdyr. Emma bu ýaz...wlar soňabaka ýok bol...p gidipdir. Ylaýta-da, yslam dininiň ýaýramagy we arap basy...alyjylarynyň ýöreden syýasatlary netijesinde bu ýerlerde, edil yslamyň ýaýran beýleki ýerlerinde bolşy ýaly, arap ýaz...wy ulanylyp başlanýar, döwlet we jemgyýet durm...şyna degişli hemme işler arap ýaz..wynda amala aşyrylýar. Ol häzirkiz zamanda-da dünýäniň köp ýerlerinde ulanylýar. 1929-njy ýylyň üç...nji ýanwaryna çenli arap ýaz..wy dowam edipdir. Şeýlelikde, halkymyzyň taryhynda arap elipbiýindäki ýaz...wyň on asyrlardan-da köpräk wagt hök...m sürendigini görmek bolýar.

Orta we ýakyn Gündogar halklarynyň köp asyrlyk edebiýaty arap ýaz...wy esasynda döredilipdir. Ýaz...w edebiýatynyň büt...n dünýäde meşgur bolan nusgalary Firdöwsiniň “Şanama” epopeýasy, Sagdynyň “Gül...stan” bilen “Bostan” eserleri, Hafyzyň ajap gazallar diwany, türki halklaryň şygry äleminde ebedilik yz galdyran beýik şahyrlary Nesiminiň, Nowaýynyň, Fizulyň, Magtymgulyň we beýlekileriň ençeme dürdäne eserleride hut şu ýaz...wda ýazylypdyr.

Köne türkmen ýaz...wynyň esasy bolan arap hatynyň birnäçe görnüşleri bar. Olardan has meşhurlary: nash, suls, şikeste (diwany), reýhany, taglyk, rukga, towkyg, küwfi we başgalardyr. Bularyň her biri belli bir maksat üçin peýdalanylýar. Şulardan has köp ulanylýany nastaglykdyr. Bu hat aslynda “nash” hem-de “taglyk” hatlarynyň özara birikmeginden emele gelipdir. Ol ýazmaga we okamaga iň aňsat hem amatly hatdyr. Şonuň üçin Eýranda we Orta Aziýada şu ýaz...wy resmi ýazuw hökm...nde kabul edipdirler.

TÜRKMEN DILINIŇ ÖSÜŞ ETAPLARY

▲ Türkmen dili başga dilleriň hemmesi ýaly, birnäçe diliň gatyşyp birleşmeginiň netijesinde ýasalyp emele gelipdir. Emma türkmen diliniň taryhy ýaňy ýakyna çenli derňelmändir; şoňa görä, türkmen diliniň esasynda bar bolan gadymy dilleriň käbirleri bize mälim däl. Türkmen diliniň esasynda, hem türk, hem eýran elementleri tapylyp, türk elementleriniň iň gadymysy günbatar oguzlaryň dilidir. Günbatar oguzlaryň käbir taýpalary IX asyrdaky Syrderýanyň ýanyna gelip, olaryň dili ýerli ilatyň dilleri bilen gatyşmaga başlady. Bize belli bolmadyk käbir gadymy türk şiwelerinden aýry, bu ýerli diller – sogd dili we X asyrdaky arap we pars dilleridi.

X asyrdaky yslam dininiň oguzlar arasynda ýaýramagy arap diliniň täsirini has güýçlendirdi. Günbatar oguzlaryň diline degişli ýazuw materiallary biziň elimizde düýbünden ýok. Emma gündogar oguzlaryň dili günbatar oguzlaryň dili bilen hökman tanyş bolmaly.

VIII asyrdaky degişli Orhon ýazgylary oguz diliniň iň gadymy ýadygärligi bolup, akademik W. Radlow we professor W. Tomson tarapyndan derňelipdir.

XI we XII asyrlarda oguzlaryň dili bilen karluk, gypjak, (kuman) dilleri hem-de Horezmde ýaşan Eýran halkynyň dili gatyşýar. Bütin Orta Aziýanyň edebi dili bolsa ol döwürde karahanid – kaşgar dili bolýar. XI asyrdaky ýaşan oguzlaryň we türkmenleriň gepleyiş diline degişli käbir maglumatlar Mahmyt Kaşgarly tarapyndan ýazylan “Diwan lugat at türk” atly meşhur türkçe-arapça sözlükde bar.

XIII-XIV asyrlarda, ýagny mongol döwletiniň döwründe, bütin Orta Aziýanyň edebi dili Syrderýa-Horezm türk dili bolýar. Şol wagtda ýazylan edebi eserleriň käbirlerinde türkmen diliniň täsirleri hem duýulýar. Bu eserlerden iň ähmiýetlisi aşakdakylardyr:

- 1). Ali – “Kyssai Ýusup” (XIII asyr);
- 2). Horezmi – “Muhabbetname” (XIV asyr) ;
- 3). “Muin al-mürid” (XV asyr);
- 4). “Hosrow we Şirin”.

XV–XVII asyrlarda çagataý dili bütin Orta Aziýanyň edebi dili bolsa-da, käbir eserlerde türkmen diliniň elementleri barha güýçlenýär. Şoňa görä, bu döwür köne türkmen ýazuw diliniň döreyiş döwri diýip hasap edilmelidir. Ol wagtky türkmen diliniň taryhy üçin iň ähmiýetli eserler şulardyr:

- 1). Wefam – “Rownak – ul yslam” (XV asyr);
- 2). “Boz oylan” (XVI asyr);

3). Abul – Gazy Bahadurhan – “Şejere-ýi terakime” (XVII asyr); Abul– Gazyň eseri çatagaý dilinde bolsa-da, özbaşdak edebi dil hasabyna girýär. Şu döwürde türkmen nusgawylarynyň iň meşhur eserleri emele gelip, bu eserler türkmen edebiýatynyň hem türkmen diliniň taryhy üçin örän gymmatly materialdyr.

Türkmen diliniň taryhçysy üçin ylaýta-da, Azady, Magtymguly, Seýdi, Zelili, Gaýyby ýaly şahyrlaryň eserleri ähmiýetlidir.

XIX asyryň ahyrynda, türkmen diline käbir rus sözleri az sanda girmäge başlaýar. Rus kapitalist, pomeşikleri türkmen medeniýetiniň we türkmen diliniň ösmegine üns bermän, gaýtam päsgel berip, türkmen dili we edebiýaty XX asyryň başlarynda peselmäge başlaýar.

XX asyryň başlarynda öwrülişikden soň, türkmen edebi diliniň grammatikasy düzgüne salnyp, onuň sözlügi hem gün-günden baý bolýar. Rus diliniň üsti bilen köp sanda giren we girýän internasional, ylmy we tehniki terminler (adalgalar) häzirkiki türkmen dilini baýlaşdyryp, ony dünýäniň medeni dilleriniň hataryna ýetiripdir...

Türkmen diliniň ýasalyp, döreýşiniň, ösüşiniň ýoly aşakdaky shemadan bellidir

3-nji gönükm. Nakyllar we atalar sözüni ünsli okaň.

- Könelişen, öňki formasyny üýtgeden sözleriň aşagyňy çyzyň.

Asyrlar	Esasy dil we onuň ýagdaýy	Esasy dil bilen gatyşan ýa-da esasy dile täsir eden başga diller
IX asyrdan öň bolan döwür	Gadymy türk dilleri we şiweleri (şol sanda oguz we türkmen şiweleri)	Mongol dili we käbir başga “altaý” dilleri.
IX–X asyrlar		Günbatar oguz dili we käbir başga türk şiweleri. Arap, sogd we pars dilleri. Horezm ýurdunyň (Eýran) şiweleri.
XI–XII asyrlar	Gadymy türkmen gepleýiş şiweleri	Karahanid – Kaşgar, kypjak (kuman) we karluk dilleri. Arap hem pars dilleri. Horezm ýurdunyň şiweleri. Syrderýa – Horezm türk dili. Arap we pars dilleri.
XV–XVII asyrlar	Köne türkmen ýazuw dili	Çagataý dili. Arap hem pars dilleri.
XVIII–XIX asyrlar	Türkmen nusgawy edebiýatynyň dili	Çagataý dili. Arap we pars dilleri.
XX asyr. Öwrülişikden öň	Türkmen diliniň peselmeği: kolonial döwrüň türkmen dili	Rus dili
XX asyr. Öwrülişikden soň	Türkmen diliniň gülleýän döwri: häzirkiki türkmen edebi dili	Sosialistik döwrüň rus dili. Günbatar Ýewropa dilleri (rus diliniň üsti bilen).

Gaça buýnuz¹ ýük dälidir,
 Ýele ýargak², aýaza kiz³,
 It geldi, gut⁴ geldi.
 Hem zyýarat, hem tüjerat⁵,
 Hutparazlykdan⁶ butparazlyk gowurak,
 Hydyr diýenim hyrs⁷ çykdy.
 Mürüşgär⁸ guşun tanamasa, guş mürüşgäri tanar.
 Är garrar, heňnam⁹ garramaz,
 Ynanmagyn “dostuňa”, saman dykar postuňa¹⁰,
 Ýagşylyk et derýa at, balyk biler, balyk bilmese halyk¹¹ biler,
 Gün höziri oğlan-uşak,
 Tün¹² höziri ýorgan düşek,
 Harwaryny¹³ göteren serwerini¹⁴ hem göterer,
 Suw görmän tamman¹⁵ çykarma,
 Düýä münüp hataba¹⁶ bukma,
 Düýe çökerip çemmer¹⁶ işme,
 Halwany hekim iýer, şallagy¹⁷ – ýetim,
 Çekseň zähmet, ýagar rähnet.

(A. Öwezow. “Türkmen dilinde sözüň we sözlük sostawynyň ösüşiniň ýollary”)

¹ Buýnuz – şah.

² Ýargak – deri, ýary, possun.

³ Kiz – keçe.

⁴ Gut – bagt, döwlet, ykbal.

⁵ Tüjerat – söwda-satyg.

⁶ Hutparazlyk – diňe öz bähbidiňi aramaklyk, egoizm.

⁷ Hyrs – aýy.

⁸ Mürüşgär – baş awçy.

⁹ Heňnam – wagt, döwür.

¹⁰ Post – deri.

¹¹ Halyk – hudaýyň epiteti.

¹² Tün – gije.

¹³ Harwar – ýük, 300 kilogramlyk ýük, bir eşegiň ýüki, köp, agyr

¹⁴ Serwer – goşmaça artyk ýük.

¹⁵ Tamman – balak, jalbar, geým.

¹⁶ Hatap we çemmer – howudy berk saklamak (berkitmek üçin serişde).

¹⁷ Şallak – gamçy.

4-nji gönükme. Teksti okaň.

- Baş agzalaryny tapyň. Goşma has atlary göçüriň, olaryň emele geliş ýollaryny aýdiň.

Halk rowaýatlaryna görä, Hoja Ahmet Ýassawynyň döwürlerinde Salyrlaryň Garaman we Akman nebireleri Türküstan etrapynda ýaşapdyrlar. Soňra Nurata daglarynyň sebitine, häzirki Türkmenistanyň territoriýasyna we Hytaýa göçüp gidipdirler. Salyrlaryň Karatau eteklerinde we Syrderýanyň orta akymyndan göçüp gaýtmagyna peçeneg taýpalarynyň çozuşlary sebäp bolupdyr.

Gazagystanyň territoriýasynda salyrlar bilen bilelikde beýleki türkmen taýpalary, mysal üçin, goýunlar taýpasy ýaşapdyrlar. Soňra ol taýpany gara-goýunly diýip atlandyrypdyrlar. Taryhy çeşmelerde bar bolan maglumatlara görä, garagoýunly taýpasy XIII asyryň başyna çenli Kazygurt dagynyň sebitlerinde ýaşapdyr.

Syrderýanyň orta akymynda we Karatau eteklerinde ýaşan türkmenler XII asyrdan uly göçhä-göçleriň täsiri bilen Türküstandan gaýdypdyrlar, olaryň uly bölegi häzirki Türkmenistanyň territoriýasyna, Mawerannahra göçüp gelipdirler.

Şeýle-de bolsa, türkmenleriň bir bölegi ýurdunda galypdyr. Häzirki wagtda olaryň bir bölegi Günorta Gazagystan welaýatynda ýaşaýarlar. Olar öz ata-babalarynyň Türküstan sebitinde Çoýdepe we Güldepe diýen ýerlerde ýaşandyklaryny ýatlaýarlar. (M. Durdyýew, Ş. Durdyýew “Dünyädäki türkmenler”)

5-nji gönükme. Goşgyny labyzly okap, mazmunyny aýdyp beriň.

- Şahyryň türkmen dili baradaky nygtamalaryny we sarpasyny düşündiriň.

TÜRKMEN DILI

Biz ýitmesek, sen ýitmersiň dünýäde,
Biziň barlygmyza bolarsyň senem.

Ata-babalarymyň sözlän dili sen,
Sen hüwdi,
Sen aýdym,
Sen datly kyssa.
Men sen bilen gam-gussany unudýan,

Çagalaryň ömürylla unutmaz
Gadymlardan gelyän türkmeniň dilin.

Goý, dünýäde ähli diller ýaşasyn,
Ýaşasyn içinde türkmeniň dilem.

Seni maňa süýde garyp beripdir,
Çagakam ak süýdün emdiren enem.

Uzak ülkelerde ýüregim gyssa.
Beýik Magtymgulyň dana sözi sen,
Ajap dessionlaryň namysy sensiň.
Sen meniň halkymyň akyl-paýhasy
Hem halkymyň ary-namysy sensiň.

Öz diliňi bilip, özgäň dilinem
Öwrenmek ullakan baýlygmyz biziň.

Men dünýäniň bar baýlygyn çalyşman
Dil baýlygym – uly mirasym bilen.

(A. Atabaýew).

6-njy gönükme. Okaň we häzirkir zaman türkmen diline mahsus bolmadyk sözleri, goşumalary tapyň.

- Şu günki gün olara derek haýsy sözleriň, goşumalaryň ulanylýandygyny aýdyň.

1. Yşksyz kişi haýwan olur,
Haýwan öwüt biler degil¹.
2. Bu hadysdur² Mustapanyň aýmyşy³,
Çaryýaryň hem rowaýat kylmyşy.
(*Wepaýy.*)
3. Arap tili boldy sözler güýesi,
Dartyşyp dört ýana süýrän tillerim
(*Şeýdaýy.*)
4. Magtymguly haýwan bilse balasyn,
Ynsan bagryn duzlamaýan bolarmy?
(*Magtymguly.*)
5. Istäp ki gôzel ýary, gördüm ki salamatdyr.
(*Mollanepes.*)
6. Ilim üçin şirin jandan geçermen.
(*Seýdi.*)

TÜRKMEN DILINIŇ ÖWRENILIŞ TARYHY GRAMMATIKASY BILEN IŞ SALŞAN ALYMLAR, ŞAHSLAR

▲ Türkmenler türki dilli halklaryň arasynda iň gadymylaryndan biri hasap edilýär. Şoňa görä-de türkmenler, olaryň dilleri baradaky maglumatlara irki çeşmelerde duş gelmek bolýar.

M. Kaşgarly hem türkmenler, olaryň dilleri barada maglumat berýär. Alymyň özi XI asyrdaky ýaşap geçipdir. “Diwanda” türk halklar, taýpalar, olaryň gelip çykyşlary, etnografiýalary, degişli etnonimi alymlary, dilleri barada habar berilýär. Taryhyň görkezilişi ýaly, birinji mün ýyllygyň ahyrlarynda oguzlar türkmen diýlip atlandyrylypdyr. Muny awtoryň özi hem telim ýerde ýatlaýar. Şeýle hem oguz – türkmenleriniň ýigrimi iki urugdan durýandygyny belleýär. Mahmyt Kaşgarly oguzlar bilen türkmenleriň arasynda parh goýmaýar. Awtor oguz – türkmen taýpalarynyň atlaryny, olaryň mallaryna basýan tagmalaryny getirýär. Bular: kaýyg, baýundur,

¹ *Degil* – däl.

² *Hadys* – Muhammet pygamberiň sözi.

³ *Aýmyş* – aýdan.

ywa (ýywa, ýawa), salgur, afişar, begtili, бүkdüz, baýat, ýazgur, eýmur, karabölük, alkabölük, igdir, üregir, juwaldyr, jepni, jaruklug uruglarydyr.

Taýpalar, uruglar birleşipdirler, bölünişipdirler. Şeýlelik bilen, başga at alypdyrlar.

Häzir “Diwanda” ady tutulýan taýpa-tire atlaryndan käbiri gabat gelýär. Olar şol durşuna ýa-da fonetik özgerişe sezewar bolan görnüşde ulanylýarlar. Bular: salyr (salgur), çowdur (juwaldar), igdir taýpalarydyr. Käbir tireler bolsa başga at alypdyrlar. Muňa kaýyg gökleň, ýazyr – garadaşly dialektleri mysal bolup biler. Käbirleri bolsa beýleki bir dialekte birleşipdirler. Mysal üçin, baýundurlar gökleňleriň arasynda “baýandyr” ady bilen duş gelýär. Igdirlar çowdurlara, eýmurlar ýomutlara degişli, ywa-ýywalar hem çegileriň bir bölümi hasap edilýärler.

Orta asyr çeşmelerinden ýene-de Houtsmanyň sözlüğünde (XIII asyr), Abu – Haýýanyň işinde (XIV asyr), Jemaletdin at – Türkiniň sözlüğünde (XIV asyr), başga-da XIV-XV asyrlara degişli anonim işlerde, şeýle hem Zamahşarynyň “Mukaddimat al-adab” diýen işinde oguz – türkmen sözleri, beýleki türki dilleriň materiallary deňşdirilýär.

Rus alymlary hem türkmen dili bilen gyzyklanypdyrlar. Baryp XIX asyryň birinji ýarymynda türkmen diline degişli edilen käbir işler göze ilýär. Muňa A.M. Şigreniň işi mysal bolup biler. Ol filosofiýa ylymlarynyň doktory, etnograf, kawkaz, fin dilleri boýunça akademik bolupdyr. Alym 1794–1855-nji ýyllarda ýaşap geçipdir Onuň türkmen sözlerini nireden, nähili ýagdaýda toplandygy belli däl. Ýöne onuň türkmenleriň arasynda bolandygyny işi görkezýär. Onda sözleriň buhar dialektine degişlidigi aýdylýar. Türkmen diliniň beýle dialekti ýok. Ýöne awtoryň materiallaryny Buhara töwereklerinden toplandygyny çak etmek mümkin. Onuň “Hendek, uýa, läheň” kimin ýönekeý sözleri getirmegi hem onuň türkmenleriň arasynda bolanlygyna güwä geçýär. Ol “guzaýyn” sözünü “rodina” diýip düşündiripdir. Emma häzir ol sözüň haýsy dialektde şeýle manyda ulanylandygy belli däl. Bu söz sözlüklerde hem berilmändir.

Türkmen dili boýunça iş eden rus alymlarynyň ýene biri I.N. Berzindir. Ol Kazan we Peterburg uniwersitetleriniň professorlarydyr. Belli türkolog M.A. Kazymbegiň şägirdidir. Özi-de N. Katanow, W.W. Bartold, A.N. Samoýlowiç, I.Ý. Marr ýaly dünýä belli alymlaryň – gündogarşynaslaryň halypasydyr. Ol türki halklarynyň dilleri, edebiýaty, taryhy barada köp işler eden adam. Olaryň dialektleri bilen hem içgin gyzyklanypdyr. Bu ugurdan ençeme saldamly işler ýazypdyr. I.N. Berezin

(1818-1896) türkmen dili bilen-de iş salşypdyr. Ol Kazan uniwersitetinde okaýarka, ýakyn Gündogar ýurtlaryna (1842-1845) syýahata gidipdir. Ol Eýranda bolanda astrabatly türkmenleriň diline degişli materiallar toplayar. Soň ol materiallaryny “Gündogar boýunça syýahat eden magistr I. Bereziniň ýyllyk hasabatynda alynma” diýen işinde ýerleşdiripdir. Bu soňra fransuz dilinde neşir edilen “Musulman dialektleri boýunça derňewler” diýen işinde hem berlipdir. Awtor bu makalasynda Astrabatda ýaşayan türkmenleriň diliniň fonetikasy, orfoepiýasy, leksikasy, morfologiýasy barada gysgaça durup geçýär. Ol gözden geçiren materiallary esasynda türkmen diliniň türki dilleriň “ý” toparyna (jigit – ýigit) degişlidigini belleýär. Berezin türkmen diliniň leksikasy taýdan-da, grammatik gurluşy jähtden-de osman-türk, azerbaýjan dillerine meňzeşdigini ýatlaýar.

Türkmen dili bilen N.I. Ilminskiý hem gyzyklanypdyr. N.I. Ilminskiý 1822–1891-nji ýyllarda ýaşap geçipdir hem belli türkolog M.A. Kazymbegin okuwçysydyr. Ol Kazan uniwersitetinde gündogar – türki dillerini okadýar. Ol türki dellere degişli ençeme ýazuw ýadygärliklerini neşir etdiripdir. Olardan Baburyň “Baburnama”, Rabguzynyň “Kysas – ul enbiýa” eserlerini görkezmek ýeterlikdir. N.I. Ilminskiý 1859-njy ýylda ekspedisiýanyň hatarynda terjimeçi hökmünde Türkmenistanda hem bolupdyr. Ekspedisiýa Mangyşlakdan tä Eýran araçäğine çenli barlag geçirýär. Şonda Nikolay Iwanowıç Ilminskiý ýomut, esenili (çowdur) dialektleriniň arasynda bolup, olaryň dillerinden material ýygnapdyr.

Türkmen filologiýasynda mynasyp yz galdyranlaryň biri-de Aleksandr Nikolayew Samoýlowiçdir. A.N. Samoýlowiç (1880–1938) görnükli türkolog B.M. Melioranskiiniň okuwçysydyr. Ol türkmen dili, folklor, edebiyaty boýunça ep-esli iş etdi. Asla ol işe turuwbasdan türkmenşynas hökmünde başlady. A.N. Samoýlowiç türkmen diliniň, edebiyatynyň ylmy esasynda öwrenilişiniň başyny başlady. Ol entek Peterburg uniwersitetiniň talybyka, mugallymy Melioranskiýniň maslahat bermegi bilen 1902-nji ýylda Türkmenistana gelýär. Türkmen diline, edebiyatyna degişli köp material toplayar. Soň ol “Teke dialektiniň fonetik we grammatik oçerki” diýen temany diplom iş edip alýar. Ony Peterburg uniwersitetiniň Gündogar dilleri fakultetinde üstünlik bilen goraýar we altyn medala mynasyp bolýar.

Türkmen dilini öwrenmekde I.A. Belýayewiň hem mynasyp orny bardyr. Ol Zakaspi welaýatynyň halk uçilişeleriniň baş inspektory bolmak bilen, özbek, türkmen dilleri bilen-de içgin gyzyklanypdyr. Ol türkmen diline degişli “Türkmen diliniň grammatikasyny” (Aşgabat, 1915) ýazdy.

Şeýle hem “Rusça – türkmençe sözlük” (Aşgabat, 1913), “Döwlet statistikasynnda peýdalanmak üçin gysgaça rusça – türkmençe sözlük” (Aşgabat, 1926) döretdi.

Ýene-de XX asyryň başlangyjynda türkmen diline degişli ýazylan Şimkewiçiň “Практическое руководство для ознакомление о наречии туркмен Закаспийской области” (“Aşgabat, 1899”), Agabekowuň “Учебник туркменского языка Закаспийской области” (Aşgabat, 1904) diýen işleri ýatlamak bolar.

Bulardan başga-da Ýekaterina II döwründe döredilen deňeşdirme sözlükde, şeýle hem W. W. Radlowyň, N.F. Katanowuň we beýlekileriň deňeşdirme maksadynda ýazan işlerinde türkmen diline degişli materiallar berilýär.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda okuw gollanmalary, kitaplary döredilmäge başlady. 30-njy ýyllarda bu iş has-da ýaýbaňlandyryldy. Olaryň awtorlary G. Alparow, M. Geldiýew, K. Böriýew, A.Ş. Garahanow, H. Baýlyýew, G. Sopyýew, H. Derýaýew dagylar boldular.

Arap elipbiýi taşlanyp, latyn (1929), soňra özleşdirilen rus grafikasyna (1940) geçildi. Türkmen edebi diliniň normalary kesgitlenildi, kemala geldi. Onuň dürli ugurlaryna – taryhyna, dialektologiýasyna, fonetik, grammatik gurluşlaryna, leksikasyna degişli ylmy işler edilmäge girişildi. Sözlükler döredildi. Bu meseleler boýunça A.P. Poseluyewskiý, K. Böriýew, H. Baýlyýew, Ş. Batyrow, B.A. Garryýew, M.N. Hydyrow, K. Begenjow, M. Kösäýew, A. Annanuwrow, A. Kekilow, M.Ý. Hamzaýew, Z.B. Muhammedowa ýaly alymlar ylmy işleri alyp bardylar. Bu meselede akademik P. Azymowuň uly hyzmatynyň bolandygyny bellemek gerek. Bu ynsanlar türkmen filologiýasynyň – dil biliminiň kerwenbaşylary boldular.

7-nji gönükmä. Goşgyny okaň, mazmunyny gürrüň beriň.

- Sözleri fonetik taýdan derňäň.

Ejem Aýyň kümüş nuruny öwdi,
Ýañlandy ýakymly öz ene dilim,

Ýörjen-ýorjen bolup, daşaryk çykyp,
Güne salam berdim ene dilimde.
Dürli sözün dürli suratyn çekip,
Täsin gudrat gördüm ene dilimde.

Ýaz şemaly ýaly mymyk-mylaýym,
Gylyç kimin kesgir gerek ýerine,

Sallançak üwredi jadyly hüwdi,
Aýdym dek ýakymly öz ene dilim.

Ejemiň hüwdüsi, ejemiň süýdi
Siňdi öz dilime Gün bile bile,
Dilim göwnüň islän zadyny diýdi,
Neneň guwanmaýyn men beýle dile!

Haýsy ugra gitsem, hyzmata taýyn,
Dilim dür seçip dur dostluk görende.

Durna gözli çeşme deýin dury ol,
Älem ýaly giň dilimiň gerimi.
Ol şeýle kän öwşün atýan söze bol,
Söz merjeni bezär baran ýerimi.

Özge diller bilen artsyn owazyň,
Gülle ene dilim, guş bolup saýra!
Gaýym ganat berdi sözüme sazyň,
Ömür senden, dilim, düşmäýin aýra!
(A. Atajanow)

8-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň we mazmunyny gürrüň beriň.

- Ýazuw kadasyňa laýyklykda göçüriň, baş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Uzaga çeken içgiliginiň netijesinde içýän adamlarda zähmete bolan höwes ýitýär, olar zygyderli işe ukypsyz bolýar we kem-kemden zähmet çekmegi düýpden taşlaýarlar.

Alkogolyň ujypsyz we “çenli” mukdarynyň täsiri astynda aktiw we passiw üns boz...lýar, şol zerarly hem ilkinji nobatda huş kösençlik çekýär. Köp mukdarda içilen alkohol has gödek boz...lmalara eltýär. Daşky täsirleri kabul etmek kynlaşýar we haýallaşýar, onuň takyklygy peselýär. Üns bilen huş öňk...den hem beter ýaramazlaşýar. Assosasiýalar hil taýdan zaýalanýar, adamda tankyt gowşaýar, onuň beýlekileri üns berip diňlemek, öz e...dýän gürr...niň dogr...lygyny yzarlamak, öz etmişine erk etmek ük...byny ýitirýär. Ahlak duýg...sy gowşap, utanjy gaçýar.

Adam özüni gelşiksiz alyp barmakdan, ile göz bolmakdan utanmaýar. Aýal-ebatlaryň, çagalaryň ýanynda paýyş sögünmekden çekinmeýär. Hossarlarynyň, dost-ýarlarynyň ýal...baryp-ýakarmalary peýda etmeýär, gaýtam ol öňk...sinden hem beter beleň açyp, bihaýalygy ar...ýar.

(F. Uglow. “Salgymyň girdabyndan”)

9-njy gönükme. Teksti göçüriň.

- Galdyrylan dyngy belgileri ýerli-ýerinde goýuşdyryň.

Bir adam lukmany synamakçy bolupdyr-da:

–Goýny soýup iň süýji ýerini bişirip gel! – diýipdir. Lukman goýny soýup ýürek bilen dilini bişirip onuň öňünde goýupdyr. Başga bir gün ol adam ýene Lukmany ýanyna çagyrypdyr

–Goýny soýup iň aý ýerini bişirip gel!

Lukman goýny öldürip dili bilen ýüregini bişirip onuň öňüne goýupdyr.

–Bu näme etdigiň boldy?

Lukman şeýle jogap beripdir:

Eger päk bolsa dil bilen ýürekden şüýji zat ýokdur ýogsa-da olardan aýjy zat ýokdur.

(A. Baýmyradow. “Rowaýatlarda taryhy ilahlar” eseri boýunça)

10-njy gönükme. Goşgy setirlerini göçürň.

• Aýratynlandyrylan sözleriň häzirki zaman türkmen dilinde nähili şekilde ulanylyandygyny aýdyp beriň.

1. Gel, Kemine, gideli, seýli – çemen *isteseň** (**Kemine**).

2. Ýürekde ýok sözi *tile** getirme. (**Magtymguly**).

3. *Keş edip serçemen üzre** ýörende,
Ganatdan aýrylar, perwana galar. (**Mollanepes**).

4. Ol merdiň ogludyr, mertdir *pederi**. (**Magtymguly**).

5. *Istäp ki** gözəl ýary *gördüm ki** salamatdyr. (**Mollanepes**).

6. *Bilmeyen* soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly – gerkez, ýurdy – Etrek, ady Magtymgulydyr. (**Magtymguly**).

11-nji gönükme. Bölekleri okaň.

• Olarda aýdylyan pikirleri özleşdiriň. Öz durmuşyňyzda şol pähimlere eýermäge çalşyň.

DANALAR DIL BARADA

Özara gürrüňçilik – munuň özi özara tagalla arkaly bina edilýän ymaratdyr.

(*Andre Morua, fransuz ýazyjysy*).

Dawalaşmagy köpler başaryr, ýürekdeş gürrüňçilik welin her kesin elinden gelýän dälidir.

(*Amos Olcott, amerikaly ýazyjysy*).

Her kes bilen akylyna görä gürlüş.

(*Saddy, pars şahyry we akyldary*)

Akyly bilen gürlüşeniňde, az sözle.

(*Katon Ulusu, pim ýazyjysy we döwlet işgäri*)

Köp pikir edýän adam az gepleýär.

(*Washington Irving, amerikaly ýazyjy*)

Özi hakda köp gepleýän adam şöhrata kowalaşmaktan halas dälidir.

(*Lýudwig Wowenarg, fransuz ýazyjysy*)

Soň özüne nobat ýetmejegini bilse, hiç kim seni diňlemez.

(*Ýugar Hou, amerikaly ýazyjy*)

Özüni hemmeden akyly görkezjek bolmaktan uly samsyklyk ýokdur.

(*Fransua Larosfuko, fransuz ýazyjysy*)

Dymmagy oňarmaýan adam geplemegem oňarýan dälidir.

(*Lusiý Seneka, Rim ýazyjysy*)

Magtymguly diliň sakla,
Nobat berilmegen ýerde.

(*Magtymguly Pyragy*)

**Istemen* – islemek.

Til – dil.

Keş edip – seýran edip.

Serçemen üzre – çemenzarlykda.

Ki – baglaýjynyň hyzmatynda gelýär.

Bilmeyen – hal işliginiň ýokluk şekilinde gelen söz, bilmän.

GEÇILEN MATERIALLARY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR:

1. Oguz diller maşgalasyna haýsy diller girýär?
2. Dil üýtgeşmä sezewar bolýarmy?
3. Türkmen diliniň gadymy ýazuw ýadygärliklerinden haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Türkmen diliniň gadymlygy dogrusynda näme aýdyp bilersiňiz?
5. Kimler türkmen dilini öwrenipdir?
6. Belli alymlaryň we görnükli türkologlaryň türkmen dili baradaky ylmy işlerini aýdyp beriň?
7. Türkmen dilini öwrenmekde kerwenbaşy bolan dilçiler kimler hasaplanylýdyr?
8. Dil näme üçin adamlaryň möhüm aragatnaşyk serişdesi hasap edilýär?

KEPILNAMA ÝAZMAGY ÖWRENMEK

Bir adam haýsy hem bolsa bir guramanyň agzalygyna çekiljek bolnanda ýa-da ýokary wezipä hödürlenende, ol hakda şol guramada durýan, ony gowy tanaýan, köp stažly, abraýly başga bir adam tarapyndan ýazylyp berilýän oňaly baha kepilnama diýilýär. Muňa başgaça rekomendasiýa diýilýär. Kepilnama bilen adama berilýän oňaly baha netijesinde ol haýsy hem bolsa bir gurama girmäge, nähili hem bolsa bir wezipä bellenilmäge ýa-da ýokary baýragy almaga hödürlenýär. Kepilnamanyň hem aşakdaky ýaly alty bölegi (alty rekwiziti) bolýar:

1. Dokumentiň ady.
2. Dokumentiň mazmuny. Kepilnamanyň mazmuny hem aşakdaky ýaly maglumatlary öz içine alýar:
 - a) Kepilnama berýän adam hakyndaky maglumatlar.
 - b) Kepilnama berilýän adamyň gysgajyk häsiýetnamasy.

ç) Kepilnama berilýän adamyň häsiýetnamasynyň dogrudygynyň hakynda güwä geçmek.

3. Dokumenti ýazan adamyň goly.

4. Dokumentiň ýazylan wagty.

5. Kepilnamany ýazan adamyň goluny tassyklaýan wezipeli adamyň goly.

6. Kepilnamany ýazan adamyň golunyň tassyklan wagty.

Kepilnamanyň (rekomentasiýanyň) mysaly nusgasy

Dörtgül etrabyndaky 6-njy orta mekdebiň
türkmen dili we edebiyaty mugallymy
Hebibulla Abdullaýew

KEPILNAMA

Men, Dörtgül etrabyndaky 6-njy orta mekdebiň okuw we terbiýeçilik işleri boýunça direktoryň orunbasary Nazargeldi Abaýew, 1994-nji ýyldan bäri mekdebimiziň türkmen dili we edebiyaty mugallymy Hebibulla Abdullaýew bilen bile işleşip gelýärim, şonuň üçin hem ony gowy tanaýarym.

Hebibulla Abdullaýew öz sapaklaryna hemişe birkemsiz taýýarlanyp, sapaklaryny metodik taýdan ýokary derejede geçmek bilen, ýaşlara bilim bermekde, olary watansöýüjilik ruhunda terbiýelemekde beýleki mugallymlara oňaly görerde görkezýär. Ol özüniň pedagogik borjuna jogapkärli garap, sapaklaryna gijä galmaýar, sebäpsiz okuw goýbermeýär, sapaklaryny gyzykly gurap, okuwçylaryň ýokary işjeňligini gazanýar, ýetişigini ýokarlandyrýar. Ol öz ýolbaşçylyk edýän synpynyň okuwçylaryny ýygy-ýygdan gezelençlere, muzeýlere, taryhy mesgenlere alyp gitmek bilen, olaryň ruhy dünýäsiniň giňelmegini gazanýar. Onuň okadýan synplarynyň okuwçylarynyň bir topary türkmen dili we edebiyaty sapagy boýunça geçirilýän etrap we respublikan olimpiadalarynda baýrakly orunlara eýe bolýar. Kärdeşimiz Hebibulla Abdullaýew gazet we aýnamalary zygiderli okap, özüniň syýasy bilimlerini artdyryp durýar. Ol mekdepdäki dil we edebiyat kružogyna hem ýolbaşçylyk edýär. H.Abdullýew pedagogik kadrlary kämilleşdiriş merkezi institutynyň kurslarynda bolup, öz kesp bilimini zygiderli artdyrýar.

Hebibulla Abdullaýew dogruçyl, talapkär, işeňňir, moral taýdan durnukly, ahlak taýdan arassa, syýasy taýdan taýýarlykly, tertipli, medeniýetli pedagog. Şonuň üçinem ol Garagalpagystan Respublikasynyň bilim ministriliginiň hormat hatyna mynasypdyr. Men onuň syýasy, iş, moral sypatlarynyň şu

ýerde dogry häsiýetlendirilendigine doly güwä geçýärin. Men onuň üçin kepil bolup bilerin.

2002-nji ýyldan bäri 6-njy orta mekdebiň okuw we terbiýeçilik işleri boýunça direktor orunbasary (goly) (N.Abaýew).
22.09.2009

Mekdebiň okuw we terbiýeçilik işleri boýunça direktor orunbasary N.Abaýewiň goluny tassyklaýaryn.

6-njy mekdebiň direktory: (goly) (N.Amanow).
23.09.2009.

Ýokardaky mysaly nusgadan görnüşi ýaly, kepilnamanyň ady (onuň birinji bölegi) ýazylanda oňa kepilnama berilýän adamyň; käri, wezipesi, ady (ýöneliş düşüminde) ýazylmaly.

Kepilnamanyň mazmunynyň (ikinci esasy böleginiň) başynda “Men” sözi ulanylyp, onuň zyndan kepilnama berýän adamyň käri, wezipesi, ady we familiýasy baş düşüminde getirilip, soňra kepilnama berilýän adam bilen onuň önümçilikde we jemgyýetçilik işinde bile işleýändigini (ol okuwçy ýa-da talyp bolsa bile okaýandygy), ony nä wagtdan bäri gowy, kemsiz tanaýandygy görkezilýär. Şundan soňra ol tekstde kepilnama berilýän adamyň syýasy, iş we ahlak sypatlary hakyky häsiýetlendirilip, onuň zähmete, öz gulluk borjuna nähili garaýandygy, jemgyýetçilik durmuşyna nähili gatnaşýandygy, özüniň syýasy, ýörite we umumy bilim derejesini nähili ýokarlandyrýandygy beýan edilýär. In soňunda bolsa kepilnama berilýän adamyň sylag bermäge mynasyplygy üçin, şeýle hem kepilnama berilýän adamyň syýasy, iş, ahlak sypatlarynyň dogry häsiýetlendirilendigi onuň üçin kepil bolup bilýändigini aýratyn bellenilýär.

Mazmunyň aşagynda kepilnamany ýazan adam gol çekýär we onuň ýazylan wagtyny ýazýar. Onuň aşagyndan bolsa kepilnamany ýazan adamyň goluny tassyklaýan ýazgylar ýazylyp, ony tassyklan adam gol çekýär we onuň tassyklan wagtyny görkezýär. Her bir rekomendasiýada – kepilnamada ýokardaky ýaly maglumatlaryň bolmagy zerurdyr.

DIL BILIMI HAKYNDÄ UMUMY MAGLUMAT

▲ Dil adamlaryň özara pikir alyşmagynda, biri-birine düşünmegini amala aşyrmakda möhüm serişde bolup hyzmat edýänligi sebäpli, jemgyýetçilik hadysa hasaplanýar. Şonuň üçin-de aragatnaşygyň möhüm serişdeleri bolan dili düýpli bilmegiň ähmiýeti örän uludyr.

Dil adamyň pikirlenmesi bilen berk baglanyşyklydyr. Adamyň pikirleri söz, söz düzümleri, sözlemler görnüşinde ýüze çykýar.

Dil gadymy döwürde adamlaryň bileleşip işlemekleri üçin pikir alyşmak zerurlygyndan ýüze çykypdyr. Dil adamlaryň biri-birlerine düşünişmeklerine, ýaşayyş üçin zerur zatlary bileleşip gazanmaklaryna, önümçiligi guramaga, tebigy hadysalara garşy göreşmäge kömek beripdir. Diliň ösmegi adamlaryň dürli durmuş tejribelerini berkitmäge, olary nesilden-nesle geçirmäge, zähmet gurallaryny barha kämilleşdirmäge, şeýle hem, maddy durmuş şertlerini gowulandyrmaga, ylmy, tehnikany, medeniýeti..., adamzat jemgyýetini ösdürmäge ýardam edipdir.

12-nji gönükmä. Teksti okaň. Mazmunyny gürrüň beriň. Siziň özüňiz näçe dil bilýärsiňiz?

KIM NÄÇE DIL BILÝÄR?

Köp dil bilmek gadym zamanlardan bäri ruhy medeniýetliligiň gowy almaty hasaplanýar. Meselem, ikinji jahan urşunyň önüsrasy aradan çykan nemes Şyutse 270 dilde gepläp bilipdir. XIX asyrdä ýaşan daniýaly alym Rasilise Hristian Gask 230 dil, Lwow uniwersitetiniň professory Andrey Gawronskiý 140 dil, akademik N.Ý. Marr 100-e golaý dil, belli arheolog Genrih Şliman 80 dil, ukrainaly ylmy işgär we ýazyjy Agafangel Krymskiý 60-dan gowrak dil bilipdir.

Biziň günlerimizde-de poliglotlar (grek sözünden poli – “köp” we glot – “dil”) az däl. Riganyň uniwersitetinde professor Karlo Tagliawini 35 dilde sakynman gepleýär, 25 dilde okadýar, jemi bolsa 120-den köpräk dil öwrenipdir. Beýik Britaniýadan 180 dil bilýän žurnalist Garold Uilýamsy häzirki wagtda iň zor politolog hasaplamak bolar. Haýran galaýmaly, Garold grek, latyn, ibrit, fransus we nemes dillerini on bir ýaşyndaka öwrenipdir.

Taryh uniwersitetiniň professory Raul Aristi hem-de Moskwa uniwersitetiniň mugallymy Andrey Zaliznyak şu günki gün belli poliglotlar hasaplanýlar. Olaryň hersi 40 dil bilýär. Ukrain ýazyjysy Nikolaý Lukaş ýigrimä golaý dil bilýär. Ol Gyotäniň “Faustyny”, Bokkaçonyň “Dekameronyny” hem-

de dünýä edebiyatynyň başga-da birentek ajaýyp eserlerini öz ene diline terjime edipdir.

(Gazatden).

13-nji gönükme. Danalaryň sözlerini okaň . Göwnüňize ýaranlaryny depderiňize göçüriň. Olara öz garaýşyňyzy beýan ediň.

Adam bar bir nan bilen müň iti aldar.
Adam bar müň nan bilen bir iti aldap bilmez.
Adam ganatsyz guşdur.
Edebi edepsizden öwrendim.
Ýylan garybam bolsa zäherlidir.
Ýylan ýumşagam bolsa zäheri dişindedir.
Derdini gizläne derman tapylmaz.
Zaman saňa uýmasa, sen zamana uý.
Araba tigirlenenden soň, ýol görkezen köpeler.
Akylyly duşman akylsyz dostdan ýagşydyr.
Gözden daşlaşan, göwünden daşlaşar. Aladasyz adam suw içse-de semrär.
Erkegi köp öýüň oduny bolmaz, aýaly köp öýüň suwy.
Söz – kümüş, dymmak – altyn.
Akylyly atyny öwer, alasamsyk aýalyny, samsyk bolsa – özüni.
Dagy daş bezär, adamy akyl.
Hünärli ölmez, hünärsiz – gülmez.
Ýüzmäni öwrenmän, özüni derýa urma.
Ýurduňy duşmandan, syryňy ýaraňjaňdan gora.
Bazarda baha galan bolsa, satyjy ynsabyny ýitirendir.

14-nji gönükme. Teksti okap, mazmunyny gürrüň beriň. Türkmen halkynda salamlaşmagyň edebi dogrusynda öz bilýänleriňiz esasynda çekişme guraň.

...Durmuşda salamlaşmagyň käbir endikleri uzak wagtlap saklanyp galypdyr. Meselem, eliňi ýokary galdyryp salamlaşmak biziň günlerimizde-de häli-şindi gabat gelyär. Alymlaryň birnäçesi häzirki elleşip salamlaşmagy-da eliňi ýokary göterip ýa-da eliň aýasyny ýokary edip, egniň deňine ýetirmegiň dowamy hasaplaýar. Elbetde, ol pikiri inkär etmek kyn. Sebäbi bu hereketiň esasynda elimde hiç zat ýok, ynanmasaň, ynha, göräý diýen many ýatyr.

Irki döwürlerde salamlaşmakda ulanylan sözleriň ençemesi biziň üçin örän geň bolup duýulýar. Sebäbi her bir halkyň öz ýörelgesi bolup, öz durmuşlaryny iň derwaýys hem-de ýetmeýän zatlary arzuw edipdirler. Şonda baş

saglygy, ýurt parahatçylygy diýen düşüňjeler başgarak beýan edilipdir. Hytaý imperiyasynyň höküm süren döwürlerinde salamlaşmakda “Siz iýdiňizmi?” diýip ýüzlenipdirler. “Siz iýdiňizmi?” diýip hem jogap gaýtarypdyrlar. Gadymy parslarda salamlaşylanda “Şadyýan bol” diýip ýüzlenipdirler. Şol sözler bilen hem jogap berlipdir. Gündogar Afrikada ýaşayan zulu halky özara salamlaşanlarynda biri-birine “Men seni görýärin” diýip aýdypdyrlar. Arap ýarymadasynyň günortasynda ýaşayan hadramauta atly taýpanyň käbirinde “Salawmälekim” hem “Waleýkimessalam” sözleriniň deregine “Gülgün säher” diýen sözleri ulanypdyrlar.

Gadymy ýahudylarda salamlaşmak üçin aýakgabyňy çykarmaly bolupdyr. Ýewropanyň ençeme halklarynda bolsa, salamlaşanda kelläni ýalaňaçlamaly bolupdyr. Bu kadalar bilen tanyş bolmadyk başga halklaryň wekili olar bilen salamlaşmakda çykgynsyz ýagdaýa düşüpdirler. Onuň tersine salamlaşmakda, toýa, ýasa barlanda kelle ýalaňaçlygy halamaýan halklar-da bolan. Görnüşlerindäki tapawutlara garamazdan, salamlaşmagyň ähli görnüşleri-de birek-birege ynanyşmagy, hormatlamagy, sylamagy, jan saglygyny arzuw etmegi aňladýan oňat niýet bolupdyr. Ýöne şol ynanyşmak, hormatlamak, sylamak her döwürde üýtgäp, özgerip durupdyr. Oňa her ýurt, her halk, her jemgyýet, her synpyň wekili özüçe ähmiýet beripdir hem-de ony özüçe berjaý edipdir.

(Žurnaldan)

DIL BILIMINIŇ BÖLÜMLERI

▲ 1. Türkmen medeniýetiniň ösüşinde türkmen diline uly hormat degişlidir. Soňky on ýyllyklarda ähli ugurlar boýunça uly özgerişler bolup geçdi.

Ilatyň her müň adamdan ýedisi sowatly bolan ülkede köp sanly mekdepleriň, ýörite orta okuw jaýlarynyň döredilmegi bilen bir hatarda halk hojalygy, medeni edaralar ökde hünärli kadrlar bilen üpjün edildi. Ylymlar akademiýasy, ylmy barlag edaralary döredildi.

Medeni aň-bilim edaralarynyň sany köpelip, olaryň maddy bazasy, kadrlar bilen üpjün edilişi gowulandy. Kitapdyr gazet-žurnal, radiodyr telewizor halkymyzyň gündelik ruhy baýlygyna öwrüldi.

Türkmen dili türkmen edebiýatynyň, sungatynyň pajarlap ösmeginde esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Ýurduň ykdysady kuwwatynyň gitdigiçe artmagy halkyň maddy hal ýagdaýynyň barha gowulanmagyna alyp barýar. Munda aragatnaşygyň

möhüm guraly bolan diliň hyzmaty uludyr. Diýmek, medeniýetimiziň ösmeginde hem-de baýlaşmagynda türkmen diliniň ähmiýeti ulý.

Dil bilimi diliň dürli taraplaryny öwrenýär. Dili öwrenmeklik aşakdaky bölümler boýunça alnyp barylýar:

1. Fonetika – dildäki sesleri, olaryň häsiýetlerini, ösüşini we üýtgeýşini, ýagny diliň ses gurluşyny öwrenýär. Grekçe phone – “ses” fonetikes – “sese degişli” diýmekdir.

2. Leksikologiýa – diliň leksikasyny öwredýär. Leksikologiýa (grekçe lexikos – “söze degişli” + logos – “taglymat, ylym”) aşakdaky bölümleri öz içine alýar. A) Semasiologiýa (grekçe semasia – “many”+ logos – “taglymat, ylym” – sözleriň manysyny, manylarynyň üýtgeýşini, olaryň üýtgeýişleriniň sebäplerini we kanunalaýyklyklaryny öwrenýär. B) Etimologiýa – sözleriň gelip çykyşyny we taryhyny öwrenýär. Grekçe etimon – “hakykat, sözün çyn manysy” + logos – “taglymat, ylym” diýmekdir. Ç) Leksika – diliň sözlük düzümini, esasy sözlük fonduny we olaryň ösüşini öwrenýär. D) Leksikografiýa – dürli sözlükleri we olaryň düzülişiniň prinsiplerini öwrenýär. Grekçe lexicon – “sözlük” + grapho – “Ýazýaryn” diýmekdir.

3. Grammatika – grekçe grammatike – “ýazuw, harplar” diýmekdir. Bu iki bölümden durýar. A) Morfologiýa – sözleriň gurluşyny, olaryň (formalarynyň) üýtgeýşini we bölünişlerini öwrenýär. Grekçe morphe – “forma” + logos – “taglymat, ylym” diýmekdir. B) Sintaksis – sözlemleri, olaryň gurluşyny we olarda sözleriň baglanyş ýollaryny öwrenýär. Grekçe syntaxis – “düzme, gurama, ýasama” diýmekdir.

4. Dialektologiýa – Ýerli dialektleri we gepleşikleri öwrenýär. Grekçe dialektos – “ýerli gepleşik” diýmekdir.

15-nji gönükmä. Teksti okaň. Onuň planyny düzüň we gürrüň etmäge taýýarlanyň. Çay hakynda siz ýene nämeleri bilýärsiňiz.

ÇAY ÖSÜMLIGI

Hytaýlylar ýer ýüzünde diňe çayyň adyny, çayy içgi hökmünde ulanmagy adamzada öwretmek bilen çäklenmediler, eýsem çay ösümligini – çay agajyny hem ýüze çykardylar we bu barada, takmynan, 4700 ýyl mundan öň aýdyp geçdiler. Soňra ybadat edýärkä, uklan bir hytaý ýagşyzadasy gözleri hiç haçan бүrlüşip ýumulmaz ýaly, özüne gahar edip, gabaklaryny kesip aýryp ýere taşlapdyr we şol gabaklardan şu agaç gögeripdir diýen rowaýat döräpdir. Şu wagta çenli hytaý we ýapon dillerinde gabak we çay belgileri bar şekilde ulanylýar.

Çaý ösümligi barada iň gadymy ýatlap geçmeler we ondan rowaýat, çaý ýapraklaryndan şähdiňi açýan, ukyňy aýyryan içgini taýýarlap, onuň başda diňe ybadat edilende uklamazlyk üçin ulanylmagy çaýyň gelip çykan ýeriniň diňe Hytaý bolup biljekdigine şaýatlyk etdi. 1825-nji ýyla çenli hem şeýle hasap edilipdi, ýöne şol ýylda Hindistanyň Demirgazyk-Gündogarynda (Assamda), Birmada, Wetnamda we Laosda daglyk jeňňelliklerinde san-sajaksyz mukdarda ýabany ösýän çaý agaçlary tapyldy. Şeýle hem ýabany ösýän çaý agaçlary Gimalaýlaryň eňňitlerinde, Aziýanyň iň uly derýalary bolan Ýanszy, Brahmaputra, Mekenç, Saguin, Irawadiniň başlanýan ýeri bolan Tibet daglygynyň Günorta-Gündogar eteklerinde hem tapyldy. Alymlaryň pikirleri bölündi: käbirleri çaýyň mekany Hytaý hasap etmeklerini dowam etdireseler, beýlekileri Gimalaýyň etekleri diýen delili orta atýarlar. Hindistanda we Hindihytaý ýurtlarynda tapylan ýabany çaý jeňňellikleri, tebigy çaý tokaýlyklary däl-de, eýsem jeňňele dönüp giden medeni çaý agaçlarynyň galyndysydygy hemde halkyň döreden gadymy ybadathanalarynyň harabaçylygynyň bu ýerleriň gadymy medeniýetiň ösendigi barada bize ýatladýandygy diňe ýakynda anyklanyldy. Eger-de şeýle ýagdaýlarda harabaçylyklaryň bize zat “aýtmaga” ukyby bar bolsa, ösüp oturan agaçlar özleriniň mydama ýabany bolandygyny ýa-da bolmasa asyrlaryň dowamynda ýabanlaşyp jeňňele dönendigini aýdyp belleýärler.

(W.W. Pohlebin “Çaý”).

16-njy gönükme. “Ene dilim – eýe dilim” temasy boýunça düzme ýazyň.

17-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Baş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Halkymyzyň örän baý, gyzykly we çylşyrymly taryhy bar. Muňa ençeme asyrlaryň dowamynda döredilen we toplanan, aňyrsyna göz ýetmeýän ýazuw ýadygärliklerimiz, taryhy çeşmeler, medeni mirasymyz gös-göni şaýatdyr. Häzir döwrem, ykdysady-syýasy sistema-da üýtgedi. Halkymyz taryhçylardan ata-babalarymyzdan galan beýik ahlak, medeni-estetiki, taryhy mirasymyzy dogruçyl, hakyky we öz ene dilimizde beýan edilmegini talap edýär. Sebäbi taryh öz watanyňy, halkyňy, asyly adatlaryňy, ýurduňy, halkyň agzybirligini aýawly saklamagy öwredýär. Bu mukaddes ylmy geçmişde agalyk sürüji gatlaklaryň wekilleri öz bähbitlerini goramak üçin peýdalandylar. Eserleriň köpüsi olaryň buýruklary boýunça ýazyldy. Öz ene dilimizde ýazylan taryhy işleri barmak basyp sanaýmaly. (*Žurnaldan*).

18-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň . Gaýtalanyp gelen sözlere türkmen dilinde näme diýip at berilýändigini ýatlaň, ähmiýetini düşündiriň.

Özüm ýaly gezeýin,
Özüm ýaly bakaýyn.
Özüm ýaly ýykylyp,
Özüm ýaly ýykaýyn.

Özüm ýaly öseýin,
Özüm ýaly içeýin.
Özüm ýaly ýigrenip,
Özüm ýaly geçeýin.

Özüm ýaly ýitirip,
Özüm ýaly gözläýin.
Özüm ýaly oýlanyp,
Özüm ýaly sözläýin.

Ýazaýyn özüm ýaly,
Özümçe bolsun adym.
Özümçe ýaşap ýörmek-
Iň bir eý görýän zadym.

(N. Baýramow).

FONETIKA

▲ Dil biliminiň ses hakyndaky taglymaty öwrenýän bölümüne **fonetika** diýilýär. Fonetikada sesleriň emele geliş we aýdylyş aýratynlyklary, häsiýetleri öwrenilýär. Olaryň sostaw wariantlary kesgitlenilýär. Ses üýtgemeleri we şuna meňzeşler derňelýär.

Adam öz pikirini sözlemler üsti bilen aňladýar. Bu sözlemler sözlerden düzülýärler. Sözler bolsa seslerden düzülýärler.

Meselem: gel, gör, dur, gül, al, oka, işle we ş.m.

Ýokardaky sözleriň many aňlatmalary üçin hökman olaryň her birinde gatnaşýan sesleriň gelmekleri zerurdyr. Bu sözleriň haýsy hem bolsa bir sesini üýtgetsek, onda biz öňki aňlatjak bolan manymyzy aňladyp bilmeýäris.

19-njy gönükme. Teksti okaň. Soňra bogna bölüp göçüriň. Sözleriň her haýsynyň näçe sesden emele gelendigini aýdyp beriň.

Tomus öýlenen gul ýaly, ýeri, egniňdäki penjegiň nämäň görgüsi diýsene?! Ýa öňki yssyny az görýänmi?! Ýo-ýok, beýdip siz Gaty Gowşakowy utandy-rjak bolmaň, penjegiň nämä gerekdigini onuň özi gowy bilýär. Hiç ýerde-de içip ötägitmeli taýýar aş ýok, ýeňiş üçin göreşmeli. Häzir onuň gara der bolup horlanyp duranyna seretmäň, soňunyň hözirine bakyň. Bolmanda-da kişmiş iýseň çöpi bolýar ahyryn. Näme, Gaty Gowşakow indi şonam bilmeýändir öýdýärsiňizmi. Ynha, ol haý diýmän giriş ekzamenine barar, şonda bu penjegiň

bitirjek oýny köpdür, oňa özüňem göz ýetirersiň. Hawa, onuň her jübüsi bir giden taryh ahyryn.

(T. Jürdekow “Ody özüňe bas...”).

20-nji gönükm. Goşgy setirlerini labyzly okaň, soň her sözde näçe ses bardygyny aýdyp beriň.

Sen meniň agtygym sen,

Akyllý artygym sen.

Öwrenýärsiň kän zatlary,

Açyp kitap,

Depder gatyn.

Häzir bolsa diňle,

oglum.

Ataň berjek nesihatyn.

Ulaldykça duýansyň sen,

Kalba siňýändir bir duýgy.

Barha artýan,

barha berkýän,

Duýgy duýgularyň beýgi.

Ähli guwanjyň,

Buýsanjyň,

Şoldur esasynda ýatan.

Söýgüdir ol ýürekdäki-

Saňa, eziz ata Watan!

Girýär ol seniň synaňa,

Ene ýeriň güýji bilen.

Siňýär ol seniň kalbyňa,

Mährem enäň süýdi bilen.

Ilki dünýä inen günüň,

Garşy aldy gerip gujak.

Hut şu ýurtda doglanyňa,

Ýeri neneň guwanmajak.

Ulalarsyň,

öwrenersiň,

Seň önünde entek gün kän.

Gerimiňi, belentligňi,

Seniň üçin açar ülkäm.

(O. Annaýew “Atamyň nesihatlary”)

21-nji gönükm. Aşakdaky teksti okaň. Göçüreniňizde ýogyn çekiminiň aşagyna bir çyzyk, inçe çekiminiň aşagyna iki çyzyk, çekimsiz sesleriň aşagyna üç çyzyk çyzyň.

Mäşerip ýegdekläp öňden barýardy. Ol at ýataga gelip, ayak çekdi. Ýatakda dört at bardy, emma Dordepel ýokdy.

Muhammetrahym bilen Gurbangylyç serdar ýatagyň içine aralaşmady, gapynyň agzynda saklandy. Reňkini agdaryp duran Mäşerip weli, elewräp, atlaryň arasyna süsdirilip barýardy. Gurbangylyç serdar ökjesine galyp, hanyň gulagyna tarap golaýlaşdy.

–At oýnadýar garry melgun! Özi bilgeşleýin gaçyryp goýberipdir.

Han gahar bilen gepledi:

–Näme üçin gaçyrsyn? Näme bähbidi bar?

Gurbangylyç serdar lal açdy.
Mäşerip erbet halda gaýdyp geldi.

(S. Myradow “Saýgaklar”).

LEKSIKOLOGIÝA

▲ Diliň sözlük sostawy hakyndaky ylma **leksikologiýa** diýilýär. Diliň sözlük sostawy, onuň sözlük fondy söz we onuň manylary, manylaryň giňelip daralmagy, sözleriň gelip çykyşy, sözleri sözlüklere birleşdirmek leksikologiýanyň obýektidir. Şeýlelikde, leksikologiýa dil biliminiň uly bölümi hasaplanýar.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, onuň birnäçe bölümleri bardyr.

SEMASIOLOGIÝA

▲ Semasiologiýa sözüň manysy we ondaky bolýan özgerişleri öwrenýär. Söz taryhy kategoriýa bolup, haýsy-da bolsa bir pikir predmetiniň ses bilen aňladylýan gepleýiş birligidir. Söze kesgitleme bermekde dürli hili garaýyşlaryň bardygyny bellemek mümkin.

1. Söz gepleýşiň esasy birligidir.
2. Söz durnukly birlik bolup, öz aýratynlygyny mydama saklaýar.
3. Söz pikir predmetini aňladýar.
4. Söz belli bir ses kompleksinden ybarat.

Diýmek, söz haýsy-da bolsa bir pikir, predmetiň aňladylmasydyr. Dürli zatlaryň, närseleriň, hadysalaryň, düşüňjeleriň atlaryny aňlatmak we şol zatlara at bermek sözüň esasy hyzmatydyr.

Bu bölümde söz manysynyň daralmagy, giňelmegi we geçmegi öwrenilýär. Meselem: XI asyrlarda “keýik” sözi ähli wagşy haýwanlaryň jemini aňladypdyr. Emma şu söz öz manysyny daraldyp, “jeren” sözüniň sinonimi bolup galypdyr.

Söz manysynyň giňelmegi bolanda öň bir manyny aňladýan sözler soňra köp manyny aňlatmaga başlaýar. Türkmen dilinde-de şeýle sözleriň bir toparyny görmek mümkin. Meselem: “Gatnaşyk” sözi ilkinji manyda iki adamyň arasyndaky ýa-da öý bilen öýüň arasyndaky gatnaşygy aňladypdyr. Emma şu söz wagtyň geçmegi biilen öz manysyny aşakdaky ýaly giňeldipdir: howa aragatnaşygy; suw aragatnaşygy; demir ýol aragatnaşygy; poçta aragatnaşygy...

Söz manysynyň geçmegi birnäçe ýollar bilen amala aşyrylyp biler. Meselem: “Gulak” sözi adamyň eşidiş organyny aňladýar. Şol söz lingwistik metafora esasynda aşakdaky ýaly manylary ýüze çykarýar: gazanyň gulagy; piliň gulagy; dutaryň gulagy; suwuň gulagy...

22-nji gönükm. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň, giň çekimlileriň aşagyny çyzyň.

...Bir daýhanyň iki gyzy bolupdyr. Ulusyna Sona, kiçisine Aýna diýer ekenler. Sona gyz örän yzgytsyz bolup, özüne tabşyrylan ýumuşlary hemişe gykylyklap, jigisi Aýna etdirer ekeni. Aýna gyz öz öýlerinde gykylyk goparyndan ätiýaç edip, özüne tabşyrylan ýumuşlaram, Sona tabşyrylan ýumuşlaram sessiz-üýnsüz eder ýörer ekeni. Ata-ene gyzlaryň ikisine-de deň egin-eşik, şaý-sep alyp beripdirler. Şonda her gezek Sona:

–Aýna getiren zatlaryňyzam meniňki bolaýmaly. Men ondan uly ahryryn. Käşki Aýna şol zatlaryň gadryny bilýän bolsa. Käşki bu çöpe jan bitdiňize geýdiren, dokan zatlaryňyz bir gelişe – diýip, Aýnanyň gelşiksizje göwresiniň üstünden gülüp, onuň şaý-seplerine-de dawa salypdyr.

(Gazetden).

23-nji gönükm. Teksti okaň. Goşma sözlerini göçürüp alyň. Goşma sözleriň emele geliş ýollaryny ýada salyň. Söz we onuň manysy dogrusynda bilýänleriňizi aýdyp beriň.

Gaýynenesiniň dogumlylygyna, gazaplylygyna Ogulhajadyň syny oturýardy. Adamsynyň hem ejesine çekenligine, gazaplylygyna, üstesine parasatlydygyna-da guwanýardy. Ikilenç dünýä inip, göwün islegiňe durmuş gur diýselerem, ol tütjar baýyň ýa hanyň aýaly bolaýyn diýmezdi. Ýene-de Orazmuhammediň ýakasyndan aslyşardy. Onuň öz adamsyna, öýüne yhlasy, wepalylygy üýtgeşikdi. Öz işeňirliги, gujurlylygy ýadyna düşenokdy, gapy-larynda tok diýere towuklary tapylmasa-da, iller ýaly aç ýatyp, aç turanokdy ýa-da ýyrtyk-ýirik geýip ýörenokdy, aňrlaryna gaçyrymlyk çala-huruş ýa-da egin-eşik taşlap bilmeseler-de, gündekijikleri günde ýetişip durdy. Üç gün mundan öň hem ak öý tutunypdy. Şu öýüň paty-putularyny taýýarlamak üçin Ogulhajadyň nähili hysyrdaýandygyny diňe Merwergül eje bilýärdi. Ogulhaj-at bolsa, dil kömeginiň daşyndan, gurbunyň çatdygyndan gydyrdanyp ýören Merwergülüň işeňirligine öz içinden “Tüweleme! Bu içeriňi dikeldäýdi. Maňa galan bolsa-ha...” diýýärdi.

(S. Myradow “Saýgaklar”).

24-nji gönükme. Bölekleri ünsli okap çykyň. Olary pikir eleginden geçiriň, durmuşda peýdalanyň. Aşagy çyzylan sözleri sözlem içinde getir.

Eý, balam, Anuşirwan diýipdir: “Eger azap-külpetden azat bolmak isleseň, bitmejek işe gol urma.”

Ýene diýipdir: “Eger yzyndan gülmesinler diýseň, gol aşagyňdakylara rehimlilik bilen gara.”

Ýene diýipdir: “Uzak wagtlap puşman etmekden halas bolayyn diýseň, göwnüň islegi bilen iş etme”.

Ýene diýipdir: “Eger duýgurlardan bolayyn diýseň, öz ýüzüne halkyň gözünden seret.”

Ýene diýipdir: “Gadyrly bolmak isleseň, halkyň gadyryny bil”.

(“Kowusnamadan”).

...Sen özüňden näçe närazy bolsaň.

Il senden şonça-da razydyr razy

Biz herimiz özümiziň zergärimiz,

Mydama özümizi ýonup ýörmeli.

(G. Ezizow).

Dostuň bürgüt bolsa –

daglara elter,

Dostuň bilbil bolsa –

baglara elter,

Dostuň elguş bolsa –

bir oba elter,

Dostuň baýguş bolsa-

haraba elter.

(K. Gurbannepesow).

25-nji gönükme. Aşakdaky goşgyny ýazuw düzgünine laýyklyk göçüriň, soňundan labyzly okaň.

GÖZDEN DÜŞEN

Kartyň keypine düş...p,

Ýatybilmän oynadyň,

Kirpiklerňi kirpige

Çatybilmän oynadyň

Belläp “tuz...ň” daşyny,

Eplärdiň bir başyny,

Iliň tutan guş...ny,

Üt...bilmän oynadyň.

Eneň aglap gargady,
– Bes et! – diýip, sargady.
Çişen bankyň dargady,
Ut...bilmän oýnadyň.

Duş gelmedi dilegiň,
Dynç bolmady gulagyň,
Iň soňk...ja balagyň,
Satybilmän oýnadyň.

Keýwanyňam nalaýar,
Ne söýýär, ne sylaýar,
Jüb..ňde it uwlaýar,
Jüt...bilmän oýnadyň.

Tanyş-bilişden gaçdyň,
Iliň göz..nden düşd...ň,
Ahyry gola düşd...ň,
Ýitibilmän oýnadyň.

(M. Garryýewiň “Gözden düşen” satirasy).

ETIMOLOGIÝA

▲ Sözüň gelip çykyşyny öwredýän leksikologiýanyň bir bölümine **etimologiýa** diýilýär.

Etimologiýa iki görnüşde bolýar:

1. Ylmy etimologiýa.
2. Halk etimologiýasy.

Ylmy etimologiýa – şol bir sözüň emele gelşini ylmy deliller bilen subut edýär.

Halk etimologiýasy boýunça sözüň emele gelşi ylmy deliller bilen däl-de halk arasyndaky gürrüňler esasynda bolýar.

Diýmek, her bir diliň düzümine girip, onuň baýlaşmagyna kömek edýän sözler elbetde, durmuş zerurlygy arkaly ýüze çykyrlar we döreyärler hem diliň baýlaşmagyna kömek edýärler. Beýle sözleriň gelip çykyşyny öwrenmek bolsa, dil biliminiň etimologiýa bölümüniň paýyna düşýär.

26-njy gönükme. Aşakdaky sözleri göçüriň we olaryň aňladýan manylaryny hem-de gelip çykyşlaryny aýdyp beriň.

Garasar = gara (reňk) + sar (guş)

Dutar = du (iki) + tar (tar)

Agşam= ag (ak, gündiz) + şam (gije)

Bürgüt = бүр (bermek işligi) + гüt (gut – bagt)

Tamdyr = tendirmek (bişirmek)

Şerap = şer (ýaman) + ap (suw)

Gahryman = gahry (gaharly) + man (adam)

Çekize = çek (çekmek işligi) + kiz (keçe)

27-nji gönükme. 26-njy gönükmedäki sözleri sözlem içinde getiriň, olaryň baş agzalaryny belgiläň.

LEKSIKA

▲ Diliň sözlük sostawyny öwredýän bölüme **leksika** diýilýär.

Baý leksik fonda we gitdigiçe kämilleşýän edebi normalara eýe bolan häzirkki zaman türkmen diliniň çylşyrymly ösüşi başdan geçirendigini taryhy faktlar subut edýär.

Diliň ösüşine ýardam edýän her bir hadysanyň aňrsynda kanunalaýyklygyň ýatýandygy jedel döredenok. Bular her taraply öwrenilende, diliň ähli ugurlar boýunça umumy ösüşiniň kanunalaýyklyklaryna göz ýetirmek mümkin. Şu babatda sözleriň we sözlük sostawyň ösüşine goltgy beren özgermeleri, olaryň ýüze çykyşyny derňemek has hem ähmiýetlidir, sebäbi adamzadyň maddy hem-de ruhy durmuşy her bir diliň sözlük sostawynda doly şöhlelenýär.

Leksikanyň baýlaşmagy, üýtgäp durmagy diýlende, ösüşiň diň ebir mukdar tarapy göz önünde tutulmaýar. Leksik birlikleriň hil taýdan özgermekleri-de mydama diýen ýaly sözlük fonduň azda-kände ösüşine ýardam edýär. Mysal üçin, sözleriň önden gelýän manylarynyň üýtgäp başlamagy, şol bir sözüň täze mana eýe bolmagy, şeýlelikde, sözüň ulanylyşdaky örüleriniň giňelmegi, dürli fonetik ýa-da semantik (many) hadysalaryň netijesinde olaryň fonetik wariantlarynyň emele gelmegi we many taýyndan differensirleşmegi – bularyň hemmesi sözüň ösüşini görkezýän ýagdaý bolup, diliň sözlük sostawynyň yzygiderli üýtgäp durmagyna, baýlaşmagyna, ösüşine oňaly täsir edýän serişdedir.

28-nji gönükme. Aşakdaky könelişip barýan sözleriň dogrusyna olaryň häzirkki wagtda ulanylýan sözlerini goýup göçürüň, aňladýan manysyny aýdyp beriň.

Heňňäm	Seýik
Hammam	Luw
Perwana	Takyk
Kilwan	Bijin
Mirap	Tagan
Bakgal	

(*Gazan, maýmyn, balyk, synykçy, söwdagär, harazçy, kebelek, suw paýlaýjy, towuk, wagt*)

29-njy gönükme. Garaşsyzlykdan soň türkmen dilinde peýda bolan sözleri öňki manysynda beýan edip we olary sözlükde ýerleşdirmeli.

Şadessan	Göterim
Teleýaýlym	Türgen
Uçar	Dikuçar
Gara ýol	Telekeçi

LEKSIKOGRAFIÝA

▲ **Leksikografiýa** – sözlük we sözlük düzmek hakyndaky mesele bilen iş salyşýar. Dil biliminde leksikografiýa termini iki usulda ulanylýar:

1. Sözlük düzmek teoriýa, taglymat barada.
2. Sözlük düzmegiň özi manysynda.

Şeýlelikde, leksikografiýa dildäki sözleri hasaba almak, ony sözlüklere ýygnamak, neşir etmek bilen iş salyşýar. Sözlükler belli bir düşündirmeler, täsir etmeler ýa-da sözleriň terjime edilmegi bilen düzülip biler. Sözlükler düzülende ondaky sözler elipbiý tertibinde berilýär.

Leksikografiýa edebi diliň sözlük sostawyny baýlaşdyrmaga umumy halk diliniň söz baýlygyny ýüze çykarmaga kömek edýär.

30-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Mazmunyny gürrüň beriň, aşagy çyzylan sözleriň manysyny düşündiriň.

BOŞ GITMEK

Tagamnyň lezzetin alyr,
Dahanyňdan diş gitmek;
Aňyrsyzy azdyrar.
Götin döwlet baş gitmek.

Peltesiz ýag çyraga,
Yşyk salmaz gyraga,
Ilin salar aýaga,
Aýak galyp, baş gitmek.

Niçe pese zar bolup,
Ýatandan bimar bolup,
Hoşdur ýagşa ýar bolup,
Bir ýamandan daş gitmek.

Ulaşmaganlar gama,
Şükr etmezler bu deme,
Abyraýdyr adama,
Ýagşy gelip, hoş gitmek.

Ýaman til dost ýitirer,
Hoş til rahmet getirer,
Äre sangy ýetirer,
Kyrkdan agyp, ýaş gitmek.

Pyragy, dünýä düýşdür,
Düýş görseň, düýbi hiçdir,
Jahanda ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek.

31-nji gönükme. Aşakdaky wesýetleri ünsli okaň. Durmuşda mümkinçiligini tapyp şeýle wesýetlere wepaly boluň. Onuň her bir sözünüň emele gelmegi we türkmen diliniň leksikasynyň kämilleşmegi barasynda pikir ýörediň.

“Salam berip girmedik adamy golaýyňyza goýbermän”.

“Ýaşlykda alnan bilim daşa oýulan nagyş ýalydyr”.

“Talyba bir sagat ylym öwretmek, bir gije ybadatdan ýagşy, bir günläp ylym öwretmek bolsa, üç aý tutulan orazanyň kepilinden ýagşy”.

“Ylmy özüň öwrenip, soň başgalara-da öwretmek sadakanyň gowusydyr”.

“Haýsy bir mömin bir agaç ekse ýa-da miweli agaja kök urdursa, olardan guşlar, adamlar hem haýwanlar iýse, bu onuň üçin sadaka hökmünde bolar”.

“Ekmek niýetinde elniizde nahal duran wagty birden kyýamat gopjagy mälim bolsa hem ony ekin”.

“Çagalaryňyza ýüzmegi we okamagy öwrediň. Gyz perzentleriňiz öýde tikin-çatyn işleri bilen meşgullanmagy ýagşy. Eger atadyr ene birden çagyrsa, owal enä jogap ber”.

“Perzendiňize sylag-hormat etmek bilen birlikde olaryň ahlak edebini hem ýagşylaň”.

32-nji gönükme. Ýogyn we inçe çekimlileriň her birine degişli on mysal ýazyň.

33-nji gönükme. Teksti okaň, soňra göçüriň. Baş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Lingiwistleriň geçiren barlagyna görä, orta hasapdan minutda üç ýüz elli bogun aýdýan fransuzlar hemmelerden çalt gepleýän halkdyr. Olaryň yz ýanyndan ýaponlar barýar, olar bolsa her minutda üç ýüz on bogun aýdyp bilýärler.

Lingiwistleriň bu barlagy ýene bir zada göz ýetirmäge mümkinçilik berdi. Inlis dilinde gepleýän amerikanlaryň we inlisleriň gepleşik dilinde käbir aýry-aýry sözler ýa-da söz düzümleri bolýmasa başga tapawudy ýok. Ýöne olaryň gepleýişleriniň intensiwligi welin, başga bolup çykdy. Inlisler minutda ortaça iki ýüz ýigrimi bogun aýdýarlar, amerikanlar bolsa her minutda bir ýüz ýetmiş baş bogun aýdýarlar.

(Gazetden).

GRAMMATIKA

 ▲ Grammatika – ýokarda bellenen geçilişi ýaly, türkmen dil biliminiň uly bölümleriniň biridir. Türkmen diliniň grammatikasynada sözden tutup, sözlemiň ähli gurluşy giňden öwrenilýär. Grammatika öz gezeginde morfologiýa we sintaksis diýen bölümleri öz içine alýar.

Morfologiýa – grammatikanyň özbaşdak bölümleriniň biri bolup, sözleriň ýasalyşlaryny, söz toparlaryny, sözleriň gurluşlaryny söz ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalary we beýleki formalary öz içine alýar.

Sintaksis – grammatikanyň esasy bölümleriniň biri sintaksis bolup, ol dildäki söz düzümlerini, sözlem gurluşyny we olarda sözleriň baglanyş ýollaryny öwrenýär.

34-nji gönükmä. Berlen ýasaýjy goşulmalar arkaly söz ýasaň.

1. – Daş – deş
2. – Çy – çy
3. – Ma – me
4. – Uw
5. – Gär
6. – Keş
7. – Hor

35-nji gönükmä. Aşakdakylaryň haýsyynda dar çekimliler düşürilip ýa-da düşürilmän ýazylýar.

Sygyr
Gadyr
Şekil
Gelin

Akyl
Ogul
Tomus
Köwüş

DIALEKTOLOGIÝA

▲ **Dialektologiýa** – bu ýerli halkyň ýönekeý gepleşik dilidir. Bu özüniň ulanylyş, sözleriniň köp we köp manylylygy bilen edebi dilden tapawutlanýar. Munda ulanylýan käbir aňlatmalar özüniň häsiýeti, sadalygy, hertaraplylygy, köp görnüşliligi bilen häsiýetlenýär. Halkyň ýönekeý gepleşiginde bolan ähli sözler, olaryň ähli manysy, baýlaşýar we halkyň ýönekeý gepleşigi edebi dile her hili baýlyk berýän çeşmelerden biri bolup durýar.

Şiwe – bu özüniň ýüze çykyşy we her dürlüligi bilen edebi dilden-de, halkyň ýönekeý gepleşiginden-de tapawutlanýar. Şiweler belli bir wagta çenli edebi dile baýlyk berip bilýär. Şiweleriň edebi dile baýlyk bermegi halkyň ýönekeý gepleşigi ýaly uzak wagtly däl, edebi dil belli bir derejä ýetende, şiweleriň oňa baýlyk bermegi hem gutarýar. Şiweleriň bir topar

aýratynlyklary hem olaryň edebi dile baýlyk berýän döwürlerinde edebi dile çekilmek bilen umumy dile birleşýär. Şiweleriň milli dile birleşmek ýagdaýy doly suratda gutarýança, olaryň edebi dile baýlyk bermegi, edebi diliň şiwelere hasabyna ösmegi hem dowam edýär.

36-njy gönükme. Edebi dilde berlen sözleri öz dialekt sözüňiz bilen beýan ediň.

Kaka	Gapy
Ata	Okara
Kürüşge	Çanak
Gara ýol	Üçek
Äpişge	Şyhmütür
Göle	Gözäýnek

37-nji gönükme. Goşgy setirlerini okaň we göçüriň. Nähili sözlere asyl söz diýilýändigini aýdyp beriň.

Owwal Magtymguly, özüň düzetgil,
Özüňi sen özgelere göz etgil.

Gözüm aýra düşmez, köňül eglenmez,
Magtymguly – sözlär tili türkmeniň.

Magtymguly halkdan syryn gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese!

Alymlara uýsaň açylar gözüň,
Jahyllara uýsaň kör dek bolar sen.

Däli göwün guwanjy,
Ýokdur dünýä ynanjy,
Sag gulagyň guwanjy,
Ker ýanynda bellidir.

Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde gargadeý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri işi gerekdir.

(Magtymguly “Goşgular”).

38-nji gönükme. Teksti göçürň, goşma sözleriň aşagyny çyzyň. Sada söz bilen goşma sözleriň tapawudyny düşündiriň.

Indi habary Gyratdan eşidiň: göwsünden naýza çümüp, ýaraly bolandan soň, bu ýygnyň yzyndan galyp, Göroglynyň ýatan gowagyna geldi. Barsa, Görogly başsyz läş bolup, gana boýalyp ýatyr. Gyrat el-aýaklaryna çenli, boýdan-başyna ysgap çykdy-da, edil adam ýaly gözünden ýaş döküp, aýylganç-aýylganç kişnedi, çyrypnyň başlady, ganyny tasadyp, dumly-duşuna çapdy, daglaryň başyna çykyp kişnedi. Ylgap gelip, kellesiz ýatan Göroglynyň başujunda şeýle bir gygyrды, onuň sesi dag-derelerini ýañlandyrdy, sesinden dagdaky mör-möjekler durup bilmedi. Gyrat çirkin-çirkin gygyryp, Göroglynyň başujunda çabalanylýan jan berdi.

Çandybiliň il-ulusy Gyratyň sesinden habar tapyp: “Ýyldyz dagynda bir iş boldy” diýip herekete girişdiler.

Habary Agaýunusdan eşidiň, Göroglynyň başy kesilen wagty nice mün mähremi bilen köşgünde otyrды. Birden essi aýylyp özünden gitdi. Mähremleri ýüzüne gülap suwy sepip, özüne getirdiler. (“Görogly”).

39-njy gönükme. Teksti okaň we göçürň. Sözleriň baş we aýyklaýjy agzalarynyň aşagyny çyzyň. Soňra aýyrgyjyň hem-de doldurgyjyň nähili emele gelýänligini aýdyp beriň.

Meniň elimde şahyr Kerim Gurbannepesowyň “Toprak” diýen goşgular kitaby bar. Ondaky “Gaýrat” diýen goşgy aýratyn ünsümi çekdi. Bu goşguda şahyr türkmen edebiýatynyň Berdi Kerbabaýew, Ata Gowşudow, Gara Seýitliýew, Rehmets Seýidow ýaly gerçekleri hakynda söhbet açyp, ine şeýle ýazýar:

Olar bize köp zat öwrettiler,
Olaryň her demi bize sapakdy.

Şahyr mamla. Biz olaryň dürli öwüşgine çaýylan diňe bir baý edebi döredijiliginden däl, eýsem olaryň şahsy durmuşlaryndan hem ynsanperwerligi, edepliligi, ynsaplylygy, mertligi öwrenipdik.

Men şu ýerde köpleriň söýgüsini gazanan şahyr Gara Seýitliýew bilen bolan duşuşyklarynda alan gysgajyk sapaklarym barada gürrüň etmekçi. Belki, şeýle sapaklary başga-da onlarça adam ondan öwrenendir...

(T. Jütdekow “Ody özüňe bas...”).

40-njy gönükme. Lukman Hekimiň aýdanlaryny okaň, göçürň. Söz düzümleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň esasy sözünüň nämäden emele gelendigini aýdyp beriň.

- ◆ Kime pent-nesihat etsen, oňa ozal özüň amal et.
- ◆ Sözi öz gadyryňa laýyk geple.

- ◆ Adamlaryň gadyryny bil.
- ◆ Hemmäniň hak-hukugyny aňla.
- ◆ Syryňy gizlin sakla.
- ◆ Dosty kyn günde syna.
- ◆ Dosty peýdada we zyýanda barlap gör.
- ◆ Ýaramaz we nadan adamlardan gaç.
- ◆ Dana we duýgur dostuňy tana.
- ◆ Ýagşy işe ykjam ýapyş.
- ◆ Ak ýürekli we dana adamlar bilen maslahat et. *(Gazetden).*

41-nji gönükmä. Nakyllary özüňiz dowam edip depderiňize göçüriň. Öten zaman işlikleriniň barlyk formasynyň aşagyna bir, ýokluk formasynyň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

1. Gyrmýldan gyr aşar, ...
2. Ir turan ...
3. Könesi bolmadygyň ...
4. Maslahatly biçilen don ...
5. Ergeneksiz eklenen, terbiýesiz ...
6. Köp ýaşan bilmez, köp ...
7. Tomus depesi gaýnamadygyň, ...
8. Çagyrylan ýere irinme, ...

42-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň we olary morfologik derňew ediň.

Türkmenistanyň çäginde daşarda ýaşayan türkmenleriň aglabasy milliligini, dilini belli bir derejede medeniýetini saklapdyrlar. Birentegi bolsa, goňşy ýaşayan halklar bilen uýgunlaşyp ene dilini, käbir ýagdaýlarda, milli medeniýetini-de ýitiripdir. Dilleriň assimilleşmegi has-da Özbegistanly türkmenleriň dilinde ýiti duýulýar. Mysal üçin “Türkmen jus” diýip atlandyrylýan Surhanderýaly türkmenleriň dili özbek diliniň ýerli dialekti bilen garyşyp gidipdir. Zerewşanly, Buharaly, Kaşgaderýaly, Samarkantly türkmenleriň aýry-aýry toparlary barada aýdylanda-da ýagdaý şeýledir. Rus diline aşa ýykgyň etmek meýli Stawrapol türkmenleriniň arasynda güýçli duýulýar. Bu, megerem, ellinji ýyllaryň ikinji ýarymyndan bäri Stawrapolly türkmenleriň çagalarynyň okaýan mekdeplerinde türkmen dilini okatmagyň bes edilenligi bilen bagly bolsa gerek. Çagalaryň milletiniň enesiniň haýsy dili bilşine görä, ilatyň uly ýaşly böleginiň milletiniň dil bilşine görä kesgitlenmegi hem ol ýerde ýaşayan türkmenleriň umumy sanynyň bolmalysyndan düýpli kem görkezilmegine getiripdir.

(M. Durdyýew, Ş. Kadyrow “Dünyädäki türkmenler”).

Dil bilimi bölümi boýunça geçilenleri gaýtalamak üçin soraglar:

1. Dil biliminiň bölümlerini aýdyp beriň.
2. Diliň etimologiýa bölümünde näme öwrenilýär?
3. Halkyň ýönekeý gepleşik dili bilen şibe gepleşiginiň tapawudyny gürrüň beriň.
4. Grammatika haýsy bölümleri öz içine alýar?

TÜRKMEN EDEBI DILI

▲ Edebi dil – söz ussatlary tarapyndan timarlanan, özüniň sözlük düzümi, grammatik gurluşy boýunça belli bir norma eýe bolan we halk diliniň ýokary formasydyr. Edebi diliň normalary hem dyngysyz, özüniň içki kanuny esasynda ösüp durýar. Bu ösüş bolsa täze elementleriň kem-kemden döremegi we köne elementleriň kem-kemden ulanylyşdan galmagy bilen dowam edýär. Bu ýagdaýlary diliň taryhyna seretseň, açyk suratda görmek bolýar.

Edebi dil ýazuw üsti bilen-de, sözleşmek üsti bilen-de bolup biler. Şol tarapdan ol hem iki hili bolup çykýar: ýazuw dili, edebi normada sözleşilýän dil, ikisi hem edebi dildir. Edebi diliň söz ussatlary tarapyndan timarlanyşyna gelenimizde söz ussatlary diýen düşünjäniň öz içine bir topar düşünjeleri alyandygyny, ony dar manyda aňlamaly däldigini aýtmak gerek, sebäbi söz ussatlary diýen düşünje ýazyjylary, şahyrlary, artistleri, lingwistleri, diktorylary we başga-da şuna meňzeş düşünjeleri hem öz içine alýar. Diliň timarlanmagynda şol hili adamlar hem uly goşant goşýarlar. Oňa görä-de söz ussatlary diýen söze giň manyda düşünmek gerek.

Edebi diliň normalary-da, onuň ösmegine kömek berýän çeşmeler-de bir durşuna durman, olar hem wagtyň geçmegi bilen, durmuşyň üýtgemegi bilen we talaba laýyklykda üýtgäp durýar. Şonuň netijesinde, edebi dil hem ösýär, öz normalaryny anyklaşdyrýar, täze normalar bilen baýlaşýar. Köne normalaryň birnäçeleri ýuwaş-ýuwaşdan ulanyşdan galýar.

Magtymguly, Seydi, Zelili, Mollanepes, Kemine ýaly söz ussatlarynyň türkmen dilini kämilleşdirmekde, ony belli bir derejede normalaşdyrmakda bitiren hyzmatlary gaty uly bolupdyr. Olar türkmen halk diliniň hemme tarapdan ösmegine – diliň sözlük düzümini, Grammatik serişdelerini belli bir kada salyp, köp şiweli türkmen diliniň ortalyk halyny seçip alyp, ony öz eserlerinde ulanyp, giň köpçülige ýaýradyp, türkmen edebi ýazuw diliniň kadalarynyň kämilleşip başlamagyna ýagdaý döredipdirler.

43-nji gönükme. Türkmen edebi diliniň gowy nusgalary bolan nakyllary okaň. Sözlemeleri sintaktik taýdan derňew ediň.

Az bolsun, uz bolsun. Azapsyz ýeriň ady ýok. Galan işe gar ýagar. İşlemedik dişlemez. Uly başlar, kiçi işlär. Ýatan öküze iým ýok. Iki göç-bir talaň. Dek gezen dok gezer. Dost dostuň aýnasydyr. Ýagyş ýagar çöllere, suw ýygnalar köllere. Her kimiňki özüne, gül görüner gözüne.

44-nji gönükme. Şahyr barada aýdylan sözleri ünsli okaň we ýazuw düzgünine laýyklaşdyryp göçüriň.

Pyragynyň durm...ş baradaky, adamzadyň ýaşayşy hem poeziýanyň manysy hakyndaky filosofiki pikirleri meni haýran galdyryr.

Arseniý Tarkowskiý

Ýöne bir uly däl, j...da uly sen,
Dag ogly, dag şiri Magtymguly sen.

Kerim Gurbannepesow

Magtymgulynyň poeziýasy onuň eziz halkynyň köň...l aýnasydyr.

Mürze Ibragimow

Magtymguly, Zelili, Mätäji we beýlekiler üç...n türkmen ili sag bols...n.

N. Grebnew

Poeziýa we edebiýat şatlygynyň örän belent gerişleriniň arasynda Magtymgulynyň döredijiliginiň belentligi buýsançly howalanyp dur.

Maksim Tank

Magtymgulynyň ganatly sözleri bolsa halkyň dilini sadalaşdyryp hem-de baýlaşdyryp halk arasynda ýa...aýar.

Ibragim Ýusubow

Magtymguly teňnelere çeşme bol...p hyzmat edipdir. Çölde azaşanlara ýol salgy berýän kerwen jaňy bol...pdyr. Ol tüml...kde ýalk...m bol...pdyr. On...ň şöhlesi tut...ş bir halky ýagtyldypdyr. Hut şon...ň üç...nem adamlar çölde ýollaryndan azaşmandyrlar.

Mömin Kanoat

Türkmen edebiyatynyň klassygynyň döredijiliginiň kökleri mähriban top-
ragyň jümm...şine gidýän gadymy we baky gök öw...sýän daragt bilen deňdir.

Pawlo Mowçan

Magtymgulyny söýmän bolanok.

F.Ý. Rokpelnis

45-nji gönükm. Göçürin, deňdeş agzalary tapyň we olaryň nähili soraga jogap bolup,
sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýänini aýdyp beriň.

1. Emma dura-bara olaram posýologa göçýärler, kerpiç jaýlary salýarlar,
täze baglary oturdýarlar.

2. Mämiýew hem bu düşüňjäni oňa gandyryýardy, ýaranjaňlyk bilen onuň
raýdaşlygyny gazanýardy.

3. Men onuň keşbine, onuň sesine, onuň her bir gymyldysyna belet!

4. Maýda-maýda kölçeler, çiller, jaýlar sebäpli alabeder bolup görünýän
atyzyň ýüzüni tutan ýürek süýüminden-de inçe kerep mylaýym ýalpyldaýardy.
Ýerden göterilen ýeňilje bug kerepden dokalan hasa ýaly nepisdi, ýukajykdy.

5. Bu meýdan ýaňy-ýakynda hem köp sanly aryklar, haýatlar, depeler,
harabalar, hyşalyklar bolup, pyýada üçin onçakly bolmasa-da, ulagly üçin-ä
geçilmez gaballykdy. Düýn-öňňinlikde ekskawatorlar, greýderler, buldozerler,
skreperler bu ýeri ýumurtga togalabir ýaly tep-tekiz etdiler.

(N. Jumayew “Ak Derek”).

46-njy gönükm. Aşakdaky tekstden habar sözlemiň belläň. Olaryň habarynyň haýsy
şekilde gelendigini aýdyň.

Bu gün klasda Şiriniň ýeri boşdy. Onuň okuwdan galmagy soňky on
günlügiň içinde şunuň bilen üçünji gezek bolýardy. Şunuň üçin bolsa ge-
len okuwçylaryň biri hem Şirini ýatlamady, emma welin, onuň bu gün-de
gelmezligi mekdebiň direktory we ene dili mugallymy Mähriniň gaharyny
getirdi. Ol Şiriniň oturýan partasyna gözlerini alardyp seretdi, belki, onuň
ýadyna häzir Şiriniň okuwdan ozalky galanlary hem düşendir. Ondan soň ol
žurnalyň okuwdan galanlary bellige alynýan ýerine galamyny pugta basyp
durdy-da kese çyzyk goýdy. “Onuň özi gowy gyz, akyly gyz, öwreden
zadyňy bilip-alyň barýan, her zada düşbi gyz weli, bilmersiň näme üçindir,
ol soňky günleriň içinde okuwdan galmaga başlady. Oňa munuň sebäbini so-
rapda aýtdyryp bolanog-a! Näme diýersiň, näme aýdarsyň? Onuň enesi hem
bir töwre adam. Şu gün onuň ýanyna gitmesem bolmaz: Mugallym öz-özüne
şeýle diýip, keýpsizlik bilen okuwa başlady.

(N. Saryhanow “Şirin”).

47-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň, başganyň sözünü aýdyp beriň.

1. Gylyç uzyn bir gün hemişeki turýan wagtynda turup, şahyryň bolýan myhmanhanasyna gelmedi. “Oglum, tur, çäýiňy iç. Gün dogup, asmana galdy” diýip, hemişeki adaty boýunça gelip habar bermedi. Şahyr geň galdy: “Ýa-da kakam ir turup, guma oduna-zada ötägيتدimikä? Muňa näme bolduka?” diýip howsala düşdi...

Şahyr gyssagara geýindi. Edil gözli adam ýaly bolup, endigi boýunça howla çykdy. Yoluny ýalňyşman gara öýe girdi. Kakasynyň ýanynda birsalym oturandan soň, onuň düwünme keseline sezewar bolandygyny anyklady. Aşaky dodagyny dişläp, başyny ýaýkady. Syrkowyň ähli ýagdaýy onuň “gözüniň” önünde mälim boldy, şeýle-de bolsa kakasyna göwünlik berdi. “Kaka, gam çekme, derrew gutularsyň. Sowuk urandyr. Bir ýeňil-ýelpi syrkawlykdyr, geçer-gider” diýip, kakasynyň ruhuny götermäge çalyşdy.

2. Durdy ýumşak düşegiň üstünde o ýanyna bir öwrülýär, bu ýanyna bir öwrülýär. Per ýassyk daş ýaly gaty duýulýar. Jaýyň içi bir görseň sowuk, bir görseň yssy ýaly. Şahyr: “Jana hiç ýaranyp boljak däl eken” diýip, ukusy gelmäni üçin, öz-özüne gaharlanýar. Birden gözleri ýumlup, uka giden ýaly boldy. Şol bada Goşjan ýadyna düşüp, ýüregi dilnip gitdi. “Muňa näme bolduka? Iki sözlejek adam-ä dälidi. Bu näme üçin gelmeýärkä? Ýa-da bir bela uçraýdymyka? Ýok, ýok. Ol garyp ýigit hiç bela uçramaly dälidir. Uçramazam... Onda näme? Bireýýäm gelmeli adamdan henize çenli habaram gelenok. Hernä bala-çagalarynyň, garrylarynyň bagtyna neressä hiç zat bolmagaý... Bolmaz, bolmaz! Bir işi çykandyr. Geler...”.

(B. Seýtäkow “Powestler we hekaýalar”).

TÜRKMEN DILINIŇ DIALEKTLERI WE ŞIWELERI

▲ 1. Türkmen dili türki dilleriň sistemasyna degişlidir. Olaryň özara ýakynlygy bolsa bu dilleri döreden we olardan peýdalanýan halklaryň döreyşine belli derejede ýakynlygyň bardygyny görkezýär. Türki dilleriň sözlük sostawynda, fonetikasynada we grammatik düzülişinde bolan umumylyklar olaryň dilleriniň bir-birine has ýakyndyklaryny görkezýän delil bolup bilerler. Meselem: türkmen, özbek, gazak, garagalpak, gyrgyz, nogaý... dillerinde **men**, azerbaýjan, uýgur... dillerinde **män**, tatar, başgyrt, hakas, ýakut... dillerinde **min**, türk dilinde **ben**.

Türki dillerde düýp sanlardan soň gelýän atlaryň birlik sanda bolmagy, düşüm goşulmalarynyň meňzeşligi, belli ýagdaýlarda döreyän her

hili umumy fonetik üýtgeşmeler we şuna meňzeşler-de olaryň özara has ýakyndyklaryny görkezýän delillerdendir.

Türkmen dili diýen düşüňjä, edebi dil bilen birlikde, ençeme türkmen dialektleri-de we olaryň şiweleri-de degişlidir. Belli bolşy ýaly türkmen diliniň bir topar dialektleri we şiweleri 35 çemesidir. Olardan has uluraklary teke, ýomut, ärsary, salyr, gökleň, saryk we başga-da birnäçe dialektlerdir.

Umumy halk dili bilen birlikde, öz ýaşamaklaryny dowam eden we häzir-de dowam edýän türkmen dialektleri umumy halk diliniň ösmegi, onuň giň halk köpçüliginiň arasyna ýaýramagy bilen öz rollaryny bitirip başlaýarlar, aşak formalar hökmünde umumy halk türkmen diline gitdikçe tabyn bolýarlar we soňabaka ol diliň içinde ýitip giderler. Türkmen dialektleriniň arasynda grammatik düzülişde käbir tapawutlaryň bolmagy bilen birlikde, dialektleriň sözlük sostawynda we ylaýta-da, fonetikasynyda esasly tapawutlaryň bardygyny inkär etmek bolmaz. Bu aýdylanlary belli bir derejede öwrenilen alili, çowdur, salyr, saryk, nohur, gökleň, ýomut, teke dialektleri, Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgül etrabyndaky türkmen gepleşikleri hem tassyklap bilerler. Mysal üçin, öwrenilen dialekt-dir, şiwelerde işligiň häzirki zamanynyň aşakdaky ýaly goşulmalary belle-nipdir: -ýa:r, -ýä:r (ýomut dialektiniň Günbatar gepleşigi, salyr dialektinde hem-de teke dialektiniň Ahal we Mary gepleşiklerinde hem seýregräk duş gelyär), -ýa, -ýä: (teke, salyr dialektlerinde we ýomut dialektiniň Günbatar gepleşiginde), -ýa:, -ýä (ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde, gökleň, alili dialektlerinde, Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgül etrabyndaky türkmen gepleşiklerinde seýregräk duş gelyär), -ýär, -ýör, -ýe:r (sakar dialektinde), -ýo:r, -ýö: (ärsary, çowdur dialektlerinde), -o:r, -o: (saryk dialektinde), -adyr, -edir, -ýdyr, -ýdir (çowdur dialektinde), -adu:r, -edu:r, -iýdu:r, -ý (-y:, -i) -du:r (Stawrapol türkmenleriniň gepleşiginde), -adi, -edi (nohur dialektinde), -ade, -äde (änew dialektinde), -ady, -edi, -adu, -edu (eski dialektinde), -ady, -edy (uşak şiwesinde) we başgalarda (al-ýa:r, gelyä:r, alýa:, gelyä:, aladu, geledu, aly:, geli:...).

1920-nji ýyllaryň ahylaryna çenli grammatik norma hökmünde ýokardakylardan belli biri kesgitlenmändi. Şonuň üçin-de hatda türkmen diline degişli çykarylýan okuw kitaplarynda hem -ýa:r, ýä:r, ýa:, ýä, ýä, ýä... ýaly formalara duş gelmek bolýardy. Häzirki zamanyň grammatik görkezijisi edip, diňe -ýa:r, ýä:r suffiksiniň alynmalydygy birinji ylmy konferensiýada bellendi.

Dialektlerde zaman formalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýişlerinde-de tapawut bar. Meselem, alamän – alamyz; alas an – alasyz; aladi – alady (nohur dialektinde); aladyň – alas (e); aladyň – aly; ñyz; alady – aly; dyllar (eski gepleşiginde)

Gökleň, alili we käbir dialektlerde birinji ýöňkemäniň köplüginde edebi dildäki -ys, -is affiksiniň deregine –k goşulýar.

Meselem, tutýak, gelýäk...

Edebi diliň sözlüginin möçberi, sostawy dili döreden, ony ýöredýän halkyň ykdysady, medeni derejesi bilen baglanyşykly, şonuň ösüşi bilen kesgitlenýär. Häzirki türkmen diliniň baý sözlük sostawy bar. Sözleriň sany ýüz müňden-de köpdür. Emma şolaryň hemmesi türkmen edebi diliniň leksik normasy hökmünde orun tapandyr diýmek bolmaz. Mysal üçin, türkmen diliniň sözlük sostawynda münber, azaphana, hassahana, imtihan, zenan, heleý, hatyn ýaly sözler bar-da bolsa, olar edebi diliň normasy hökmünde ulanylmaýarlar.

Bu hili ýagdaýy türkmen diliniň dürli dialekt we şiwelerinde görmek bolýar. Dialektlerde käbir wagtda bir düşünjäni aňlatmak üçin dürli-dürli sözleriň ulanylýandygyna duş gelýäris.

Meselem:

	Bir düşünjäni aňladýan dürli sözler	Ulanylýan dialektleri we gepleşikleri
1	kaka ata däde aba däde//...äke	teke, alili, ata ata ärsary, kyraç, eski, surhy... ýomut (uşak, garadaşly), ata ärsary, sakar saryk, çowdur
2	göle tana, öjek höjek//öjek byzow, bozow	teke, nohur, ata ýomut, manyş, çowdur ärsary, saryk, sakar Lebap boýundaky käbir gepleşikler.
3	burç künjek, künç burş// muş	ýomut, teke, saryk, ärsary, ata ärsary, alili, sakar çowdur

Ýokardaky mysallardan görnüşi ýaly, türkmen dialektleriniň arasynda ep-esli tapawut bar. Ýöne şeýle diýildiği olaryň arasynda birlik ýok diýildiği däl. Bir diliň – türkmen diliniň şiweleri bolan olaryň fonetikasýnda-da, Grammatik düzülişinde-de ullakan umumylyk bar.

2. Bilimli, medeniýetli adam dogry, anyk, labyzly sözlemelidir. Dil näçe dogry we anyk boldugyça, oňa şonça-da ýeňil düşünilýär. Ol ýakymly, täsirli aýdyldygyça, diňleýjä güýçli täsir edýär. Dogry we labyzly sözlemek üçin logiki kanunlary (zygiderliligi, subut edijiligi) we edebi diliň normalaryny berjaý etmek zerur. Dil baýlygyny düzýän ähli sözlerden pikir we forma taýdan iň zerurlaryny saýlamagy, sözlemi kämil düzmeği başarmak gerek. Sözleýişde tär birligini saklamagyň, intonasiýany dogry ulanmagyň uly ähmiýeti bar. Sözleýän (ýazýan) adam bir pikiri gaýtalamakdan ägä bolmalydyr. Halk arasynda “Ýagşy söz ýylany hinden çykarar, ýaman söz – gyljy gyndan” ýa-da “Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez” diýip ýöne ýere aýdylmaýar. XI asyryň beýik dilçisi Mahmyt Kaşgarly hem “Erdem (ýagny “ýagşy gylyklyk”, “edermenlik, başarjaňlyk”) başy – dil” diýip, dile, adamlar arasyndaky sözleşige uly baha berýär.

Her bir medeniýetli adam diňe bir edebi dilde dürs sözlemek bilen çäklenmän, eýsem şol diliň arassalygy ugrunda hem alada etmelidir.

48-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleriň pikir aňladyşynda we gurluşynda nähili näsazlyklar bar? Olary düzedip göçüriň.

1. Ýazyp mälim edýäris, ýagny Siziň soran kitabyňyz biziň kitaphanamyzda ýok.

2. Siziň şu çakylygy alanyňyzdan soň poçta bölümüne barmagyňyzy Size towakga edip aýdýarys.

3. Söýün özüniň ähli derslerinden başlik aldy.

4. Aýdan wagty Gutly geldi.

5. Görüp çykdy ähli otaglary.

6. Duýdansyz çykan sese Gutly ziňkildäp gitdi.

49-njy gönükme. Teksti okaň. Many, mazmunyna üns beriň. Söz we onuň ynsanlara täsiri dogrusynda jedelleşiň, dyngy belgileriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

JAHANDA NÄLER GÖRÜNER?!

Bu atalar sözem, nakylam däl. Il içinde bar bolan rowaýata görä, bu sözler Muhammet pygambere degişli bolmaly.

Muhammet pygamberiň doganoglany hem onuň giýewsi bolansoň Alynyň il içinde abraýy artyp gidiberipdir. Üstesine-de onuň özem güýçli, gaýratly bolupdyr. Dilinden çykýan sözünüň kesgirligem golundaky gylyjyndan kem bolmandyr. Şu häsiýetleri hem Muhammet pygamber bilen juda ýakyn garyndaşlygy onuň abraýyny belende göteripdir. Bu entek ýaş Alynyň kalbynda

gedemligi oýarypdyr. Kä halatlarda gopbarmagam hiç zatça görmändir. Muhammet pygamber Alynyň bu häsiýetlerini bada-bat görüpdür. Ýöne “Ýenäniň ýenesi bar” diýlen gürrüňe eýerip, ýagşydan ýamandan sesini çykarmandyr. Halk arasynda yslam dinini ýaýratmakda gazanan ýeňişleri Alynyň kalbynda gedemligiň has galmagyna, ýitelmegine getiripdir. Ol indi Muhammet pygamber bilenem gedemlik bilen gürlleşip başlapdyr. Bir gün Muhammet pygamber Alyny ýanyna çagyrypdyr-da: “Aly, dünýäni gezelenç edip gel, jahanda näler görüner?!” diýipdir.

50-nji gönükme. Sözlemleri okaň, olarda türkmen dialektlerine mahsus bolan sözler bolsa olary tapyň. Soňra olaryň her birini sözlem içinde getiriň.

1. – Haw, myhman bagşy, men toý edýäniň içki diwan begisidim, “bar, çay äkel, temmäki äkel, desterhan äkel” – hyzmat bilen seniň bilen gürrüňleşmäge-de elim degmedi.

2. Päh neşebentlere mäşewe diýdigiň – hudaýyň urany.

3. – Biziň ýurduň heňi, her kim han – agaba bolsa, başga bir zyýapat, aýakda hem bir zyýapat berýä.

4. Meniň bu ýerde öýüm ýok, ilim ýok her hepdede – her bazarda bir gysym şüle berjek diýip, meýhanada ommalyp ýatybilmeyän.

5. Şonuň üçinem maňa zyýapaty beriň gün batanda beriň, onsoň, hupdan, ýarym aňşam, daňdan, gün doganda, guşluk, peýşin, ýene ikindin beriberiň! – diýdi.

6. Suwulgan, pyşbaga, garga, hekek, torgaý baryny ýüpe düzüp getirip, aşhananyň depesinden asyp goýdy.

7. Bir yşyk çykýa, “bu yşyk nämekä?” – diýip işikden girsem, hanyň aşpezleriniň üstünden baraýypdyryn.

8. Olar aşpezleriň gulagyna ýakan bolarly, hana bişirip oturan ýahnalaryndanam berdiler – diýip, Görogly ýahnany çykaryp, ortada goýdy.

9. Haw, Gyratym, sen bitakat bolma, şiri-huda pir ýar bolsa, basym seni duşman elinden alaryn – diýip, Gyratyna garap, baş keleme söz aýdar gerek:

Tagapyl et, mundan alyp çykaryn,
Toýnagyňa altyn nalyň kakaryn,
Ýüpekden eşikläp, gotaz dakaryn,
Isledigim, soradygym, Gyratym!

(“Görogly” eposyndan)

51-nji gönükme. “Wesýetnamany” ünsli okaň we ony berjaý ediň. Köp belalardan halas bolup, akylly we dana bolarsyňyz. Tekstdäki baş we aýyklaýjy agzalary bellemegi hem unutmaň.

–Ýa Aly, iki ýüzli adamyň üç alamaty bardyr: sözlese ýalan sözlär, wadasyňa ters gelýän işi tutar, amanada hyýanat eder.

–Ýa Aly, zalymyň üç alamaty bardyr: gol astyndakylara jebir-sütem kylar, özünden zorlaryň alnynda edep saklap, özüni pes tutar, halkyň duz-tagamynyň nähak iýer.

–Ýa Aly, namardyň üç alamaty bardyr: seniň önüňde jögülik eder, arkaňdan gyбатыňy eder, eger seni gam-gussaly görse, wagtyhoş bolar.

–Ýa Aly, akylly kişiniň üç alamaty bardyr: dünýäni har we biparh tutar, jepalara sabyrly bolar, kynçylyklara çydar.

–Ýa Aly, mylaýym kişide üç alamat bardyr: arasy bozlan kişi bilen gatnaşmagy ýola goýar, elinden hiç zat gelmeýän, ýagny kembagal, öz gününü görüp bilmeýän biçärä kömek eder, şoňa biri zulüm etse gaýtawul berer.

–Ýa Aly, akmagyň üç alamaty bardyr: buýrulan işi berjaý etmez, bihuda sözleri köp sözlär, bendeleriň ýeňsesinden gybat eder.

–Ýa Aly, ýagşy kişiniň alamaty üçdür: yhlas bilen takat kylar, günä işlerden özüni çetde goýar, ýamanlyk edene ýagşylyk eder. *(Aýnamadan)*

52-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Onuň nämeligini bilmäge synanyşyň.

BILSEŇ, ÖZÜŇE BEREÝIN

Men size sowgat getirdim,
Bilseň, özüňe bereýin.
Söz bilen waspyn ýetirdim,
Bilseň, özüňe bereýin.

Bir eýýam bir ölçeğ içi,
Üsti uly, asty kiçi,
Erkegi däl, urkaçysy,
Bilseň, özüňe bereýin.

Ýöräp, ýüwürmäge ýalta,
Aýak oňurgasy kelte,

Boýnun çekse, göýä halta,
Bilseň, özüňe bereýin.

Ýörişi meňzär hopbuşa,
Öldürseň iým bolar guşa,
Sen oýlanyp gitme daşa,
Bilseň, özüňe bereýin.

Çary Afzal aýdar, türki,
Etmäň bahasyndan gorky,
Bilmeseňiz, ber bir kerki,
Bilseň, özüňe bereýin.

(“Dür däneleri”, Aşgabat, 1978-nji ýyl)

SÖZLÜKLER BARADA DÜŞÜNJE

 ▲ Dil biliminiň leksikografıya bölümünde dildäki sözleri hasaba almak, ony sözlüklere ýygnaş neşir etmek barada ýatlanypdy. Ýnsan durmuşyny dilsiz göz önüne getirmek mümkin däl. Ol her gün, her sagat, islendik pursatda zerur zatlaryň biridir. Dil adam aňynda emele gelýän pikiri ýüze çykarmagyň guraly bolup hyzmat edýär. Eger şeýle bolýan bolsa, onda

onuň ösmegini, kämilleşmegini hem köpçülik tarapdan özleşdirilmegini ýola goýmak zerurdyr.

Köp sanly okyjylar her bir sözüň, aňlatmalaryň, duş gelyän terminleriň many-mazmunlarynyň ylmy taýdan düşündirilişini bilesi gelyärler. Şeýle düşündirişiň zerurlygy düşnüklidir. Sebäbi her bir adam bilim derejesini ösdürýär, giňeldýär, ol öz pikirleriniň has giň we aýdyň bolmagy ugrunda hereket edýär. Sowatly, giň düşünjeli adam üçin okan we durmuşda duş gelyän zatlaryna dogry düşünmeginde, has obrazly we dilewar bolmagynda sözlükleriň roly uludyr. Şoňa görä-de dürli tipdäki, görnüşdäki ensiklopedik ýa-da beýleki sözlükleriň zerurlygy öz-özünden düşnüklidir.

Sözlük belli bir tertipde ýerleşdirilen, sprawoçnik hökmünde peýdalanylýan sözler ýygyndysydyr. Ol ýazylan sözleriň manysyny düşündirýär. Olaryň başga dile terjime edilişini, aňladýan predmetleri hakynda maglumat berýär.

Sözlükler diňe bir okyjylar köpçüligine hyzmat etmek bilen çäklenmän, umumybilim berýän mekdeplerde, ýokary we ýörite okuw jaýlarynda okuw-terbiýeçilik işlerini oňat hem netijeli alyp barmaga ýardam edýän serişdeleriň biridir. Dil iki görnüşde, ýagny gepleşik hem ýazuw dili görnüşinde ösýär, kämilleşýär we öz ösüşini dowam etdirýär. Dilimiziň sözlük fonunda bar bolan sözleriň dogry aýdylmagynda, ýazylmagynda we manylaryna düşünmekde sözlüklere esasy rol degişlidir. Olar özleriniň häsiýetleri, tipleri, aýratynlyklary we mazmuny boýunça iki topara bölünýär (ensiklopedik we filologik).

Ensiklopedik sözlüklerde sözler, zatlar, hadysalar her taraplaýyn we giňişleýin beýan edilýär. Bulara syýasy, ylmy işgärleriň atlary, geografik atlar, edaralar, taryhy şahslar, wakalar we başgalar ýaly has atlar düşündirilýär.

Filologik sözlükler düzülişi taýyndan köp dürli bolup, olarda sözlere lingwistik taýdan çemeleşýärler. Olary grammatik taýdan häsiýetlendirýärler. Sözleriň aýdylyşyny, ýazylyşyny we başgalary normalaşdyrýarlar. Olar aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler:

1. *Düşündirişli sözlük* – bu hili sözlükde sözleriň aňladýan manylary düşündirilýär. Şeýle sözlük türkmen dilinde 1962-nji ýylda ilkinji gezek neşir edildi.

2. *Orfografik sözlük*. Bu sözlük dilimizde bar bolan sözleri dogry ýazmagy öwredýär. Sözlükde sözler häzirki zaman üçin kabul edilen kadalara dogry gelyän ýazylyş formasynda, elipbiý tertibinde ýerleşdirilýär.

Türkmen diliniň orfografik sözlükleriniň biri 1963-nji ýylda bolsa türkmen diliniň orfografik sözlügi elli müň tiraž bilen neşir edilýär. Bu sözlük möçber taýyndan uly bolup, onda 94 müňe golaý söz ýerleşdirilipdir.

Soňky ýyllarda mekdep okuwçylary üçin niýetlenip çykarylan sözlükleriň bardygyny aýtmak bolar.

3. *Orfoepik sözlük*. Ol dogry aýtmagy, dogry geplemegi öwredýän sözlükdir. Onda basym goýluş kadalary, çekimlileriň uzyn we gysga aýdylyşy we beýlekiler öwredilýär. Türkmen diliniň orfoepiýasyna degişli neşirleriň ilkinji 1967-nji ýylda, ikinjisi bolsa 1978-nji ýylda neşir edildi.

4. *Dialektologik sözlük*. Bu belli bir dialektiň ýa-da gepleşigiň edebi diliň leksikasyndan tapawutlanýan sözleriniň ýygyndysydyr. Türkmen diliniň dialektologik sözlügi ilkinji gezek 1977-nji ýylda neşir edilýär. Sözlük türkmen diliniň esasy dialektlerinde we gepleşiklerinde ulanylýan, edebi dile girmedik sözleri öz içine alypdyr.

5. *Taryhy sözlükler*. Beýleki ylymlar ýaly, dil bilimi hem özüniň gözbaşyny gadymyýetden galan ilkinji nusgalardan alyp gaýdýar. Munuň üçin diliň has irki taryhyny hem geçmişini bilmek gerek. Şeýle sözlük ilki bilen 1958-nji we 1968-nji ýyllarda neşir edilýär.

6. *Etimologik sözlükler*. Olarda diliň sözlük sostawynda bar bolan sözleriň gelip çykyşy düşündirilýär. 1988-nji ýylda “Türkmen etnonimleriniň sözlügi” neşir edilýär. Sözlük düşündirişli häsiýete eýe bolup, oňa jemi dört müňe golaý etnonimden diňe 2330-e golaý söz girizilipdir.

7. *Idimomatik sözlük*. Bu sözlük belli bir dil üçin häsiýetli bolan ýörite aňlatmalaryň, ideomalaryň elipbiý tertibinde ýerleşdirilen ýygyndysydyr. Türkmen dilinde bu ugurdan sözlük döretmek işi öňde durýar. Bu mesele boýunça K. Babaýewiň “Türkmen dilinde idiomalar” atly monografiýasyny görkezmek bolar.

8. *Frazeologik sözlük*. Onda sözlerden düzülip, many we grammatik taýdan baglanyşyp, bitewilikde many aňladýan birikmeler göz önünde tutulýar. 1973-nji yilda türkmen diliniň frazeologik sözlügi neşir edilýär.

9. *Sinonimleriň sözlügi*. Munda diliň sözlük sostawynyň sinonimleri berilýär. Diliň sözlük sostawynyň baýlygyny ýüze çykarmak örän ähmiýetlidir. Bu ugurdan W. Mesgudowyň “Häzirki zaman türkmen dilinde sinonimler” diýen işini ýatlamak bolar.

10. *Iki dilli terjime sözlükleri*. Bu sözlükler iki dilde düzülýär. Bu hili sözlükleri düzmek çylşyrymlydyr. 1986-1987-nji ýyllarda çykarylan “Uly

rusça-türkmençe sözlügi” iki tomndan ybarat bolup, onuň iki tomunda 77 müňe golaý söz ýerleşdirilipdir.

11. *Terminologik sözlükler.* Terminologik normalary kämilleşdirmek hem-de sözlük sostawyny baýlaşdyrmak işi ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň, halk hojalygynyň dürli ugurlaryny we degişli terminlerini öz içine alýar. Türkmen dilinde bu babatda edilen işler sanardan köpdür.

53-nji gönükmä. Aşakdaky teksti ünsli okaň. Soňra onuň içindäki sözlere ýokarda ady agzalan sözlükleriň haýsy birine goşmak boljakdygyny dogrusynda pikir ýörediň.

Aşyk Aýdyňň gubury gadymy Horezmde, häzirki Köneürgenç etraby-nyň segsen-togsan kilometr günorta-günbatar tarapynda ýerleşýär. Ol ýerler gadymy döwürlerde ösen medeniýetli merkezlerden hasaplanypdyr. Gadymy ýadygärlikler henize çenli saklanyp galypdyr. Aşyk Aýdyňň gümmeziniň günorta tarapynda on-on iki kilometr uzaklykda Akja gelniň galasy Taýkesen gyr bilen sepleşip ýatyr. Ondan otuz-kyrk kilometr günorta-günbatarda Şasem-Garybyň dört-bäş kilometr arka-günçykarda Diýarbekiriň galasy bar. Diýarbekiriň harabaçylygynyň elli-altmyş metr ileri-günbatarynda Soltan Töwriziniň gümmezi ýerleşýär. Meýdanlyk sazak bilen basyrylyp otyr. Aşyk Aýdyňň gümmeziniň günçykar tarapynda goýumçylyk (gonamçylyk) bar. Demirgazyk günbatarynda kak suwdan iki sany uly howuz döredilipdir. Aşyk Aýdyňň gümmezini ýörite adam saklaýar. Gümmeziň içinde uzynlygy üç metre barabar gubur bar. Onuň daşy suwalypdyr. Guburyň üstüne birnäçe gat mata ýapylypdyr. Gapysynyň agzyna ak tuty gerilip goýlupdyr. Ýadygärligiň ýumrulan, opurylan ýerleri gaýtadan dikeldilipdir. “Görogly” eposynyň “Harmandäli” şahasynda we “Nejep Oglan” dessanynda bagşy-sazandalaryň ussady hökmünde görkezilýän Aşyk Aýdyň şu bolmaly.

(S. Gutlyýewa “*Nejep Oglanda bagşyçylyk, dessançylyk däbiniň görkezilişi*”)

54-nji gönükmä. Sözleri okaň. Olaryň türkmen diliniň haýsy dialektine degişlidigini biliň. Haýsy sözlüğe goşulýandygyny hem anyklaň.

Ajyna 1 (ärs) // eji:ne (GTG) –jyn –džin, zloý duh. Ajyna deýen za:tлары болмалы şol (ärs); Eji:ýe nä:m i:şlesin:ä; (GTG).

Ajyna 2 (sal) // eji:ne (GTG) –gahar –gnew. Ajynna:m tuto. (sal); eji:nä:mi tutdurma meniň (GTG);

Aza:n (ýom, dg., ýemr, gar., ata GTG) // Azza:n (çow.) –ir –rano utrom. Eger gaýra:t etseň, erte aza:n atyňa gow(u)şorsyň diýegaý (ýemr.); Aza:m milen gidiversegem molar (ýom, dg.); Erte aza:nda bizem gereg(i)mizi alykg

ggaýdaly (gar.); Aza:m milen gelip du:r öýö (ata); nä: wadt barsaň, aza:ň ñel diýp gaýtaryp ýö:r (GTG); Şo(l) günü azza:n bilen Allan ba:lykçy:nyň owlunyň a:wuna bir sazan ba:lyk düşdi (çow.).

55-nji gönükme. Teksti labyzly okaň. Many, mazmunyny özleşdiriň. Sözlemlerdäki tirkeş sözleri saýlap alyp, olary sözlem içinde getirň.

DOKUZYŇ DÜZÜWMI?!

“Manysyz gep bolmaz, dänersiz çöp” diýleni. Ata-babalarymyzyň pähim eleginde eläp, paýhasa eýläp, döreden dür dänesi kimin sözleriň ýekeje-de howaýy aýdylyp goýberileni ýok. Pähim edip görseň, şol sözler biziň üçin durşuna terbiýe mekdebi, olar öz kimdigiňi tanatmak üçin altyn mizan.

Bir adamyň başyna agyr gün düşende, daş-töweregi “Wa, dokuzy düzüw adam barmy?!” diýip, oňa duýgudaşlyk bildirýärler. Ýa-da bir adam gudrap, ilden-ýoldan çykgynç iş etse, “Ondan her haýsy çykar, ol bir dokuzy düzüw adam-da” diýýärler.

“Adamyň dokuzy düzüw bolanda,
Doýma ýok ýene-de onunjy gerek!”

diýip, aýdyma öwrülip, bagşylaryň hem dilinden düşmeýän, adam gününüň kemsizlik, döwrany dolulyk ölçegi bolan dokuzlyk haýsylarka?! diýip, köp sorag-ideg etdik.

“Ogul-gyzyň, mal-döwletiň, ulagyň bolsa, janyňam sag bolsa, şol dokuzy düzüwlik bolar-da” diýip, düşündirenlerem boldy, başgarak düşündirenlerem.

Ine, ahyrynda göwnemakul jogaby segsen bir ýaşly Jumanazar Gurbannazar oglundan eşitdik hem-de il-güne ýetirmegi öz borjumyz hasapladyk.

Ol üç süýjüden, üç aýydan, iki kapyrdan hem-de imandan ybarat eken. Üç süýjä perzent, lebiz, söýgi; üç aja ölüm, aýrallyk, töhmet; iki kapyra gahar hem nebis degişli.

Eger şeýle bolsa, onda yzynda at tutara perzendi galjak, lebzi halal, ile-güne, dosta-ýara söýgüsi bolan adam, nähak töhmete, aýrallyga duçar bolmadyk, ölüm awusyny datmadyk, şeýle hem gaharyna hem nebsine bäs gelip bilýän adam dokuzy düzüw adam bolup biljek eken.

Käte käbir zadyň düýp manysyna düşünmän, öte geçilýän wagtlaram bolýar. Ilden çykgynç iş edene “Dokuzy düzüw adam-da” diýip, ýalňyşylýan eken. Tersine, olar dokuzy düzüw bolmadyk adamlar ekeni. Lebzi halal, ile-güne söýgüsi bolan, nebsine, gaharyna buýrup bilýän adamdan hiç haçan erbetçilik çykmaz.

Şu günki günde biziň köpümüzde diýen ýaly şu hili dokuzy düzüwlik kemterlik edýär.

(Aýnamadan)

56-njy gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerini okaň. Onda aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň haýsy sözlüğe goşulýandygyny bilň.

1. Bir gün gülli **desmal** içinde **gözgi**,
Eýlärmen sen tarap rowan, Hatyja.
(*Seýdi*)
2. Ýylan **kişmir** görse, öler biguman,
Şir **syýaguş** görse, pil hem kerkgerdan.
(*Magtymguly*)
3. Osolny aňtar **kişmir**,
Mar ýanynda bellidir
(*Zelili*)
4. Her kişi kim iki gözden aýrylar,
Göz bolmasa, görk hem ýüzden aýrylar,
Guş ganatdan, goç **buýnyzdan** aýrylar.
(*Seýdi*)
5. Kimi garyp goňşy, kimisi daýhan
Kimi goýun çopan, kimisi **sarwan**.
(*Zelili*)
6. Zelili diýr, **keşdim** suwda synandyr,
Istihanym yşk oduna ýanandyr.
(*Zelili*)
7. **Mur** yssa çydamaz, sowuga – **kelguş**,
Ýele hem – **erbeze**, köp ýaglyra – **muş**,
Şor **aba hemdüne**, bahr içre – **harguş**,
Näheň oýnap çykça gyra ýaraşmaz.
(*Zelili*)

Sözlük we düşündirişler:

aýna
ýaglyk
mangusta
garagulak
sah
düýe çopan

gämi
sünk
garynja
ýarganat
syçan

suw
maýmyn
deňiz
towşan
kit (balyk)

57-nji gönükme. Goşgy setirlerini ünsli okaň. Onuň içindäki ýasama sypatlaryň haý-sylardygyny belläň. Soňra asyl we ýasama sypatlaryň tapawudyny aýdyp beriň.

Eý ýaranlar, bir bigaýrat ýigidiň,
Müň ýaman söz aýtsaň, janyna degmez,
Dertli guluň dermany biýr diýrler.
Akyl ýigit söz başlamaz men bilen
Bir lezzetli tagam dişine degmez
Gelen geçen, bu ýalançy jahandan
Dyrnagy demirden talaňçy dünýä.
Gadyrsyz ýat bilen garyndaş bolup.
Köne ýyrtk jul biläni.
Goç ýigitler bozuk jaýa seretmez.
Tükenmez söhbete meňzär.
Atarman, çaparman, algyr ýigide,
Ýeri gelse, nurbat, aman ýagşydyr.

58-nji gönükme. Teksti labyzly okaň, mazmunyna üns beriň. Nähili sözlemleriň esasynda tekstiň emele gelendigini aýdyp beriň.

BABALY

Şindi görseň, iki sany adam öz aralarynda oňuşman, biri beýlekisinden belli-külli yüz öwürýändigini bildirmek islände: “Ýüzüni Babaly görsün!” diýýändir. Babaly diýilýän adam kim bolduka? Náme sebäpden onuň ady gargyşda tutulýarka? Náme üçin ol gargalyan adamyň başga bir synasy däl-de, eýsem hut yüzüni görmelikä? Jellatmyka? Ýa-da başga birhili jeza çäresini ulanýan adammyka?

Şu adamyň taryhy şahs bolandygyny subut edýän ýazuw maglumat ýok. Türkmen halkynyň baý halk döredijiliginde-de, gadymy dessanlarymyzda-da, nusgawy edebiýatymyzyň eserlerinde-de biz oňa duş gelip bilemzok. Il arasynda Babaly barada ýörgünli bir rowaýatam ýok.

Şeýle-de bolsa, geçmişde şeýle bir adamyň bolandygyny köp gören ýaşuylardan biriniň gürrüňinden bilip galdyk. Aýdyşlaryna görä, öň zamanda öli ýuwýan ýörite bir adam bolupdyr. Şol adama Babaly diýilýän eken. Şol ugurdan ol ökde eken. Ozal öli ýuwmak käriniň bolandygyny, şeýle kärde ýörite adamyň işlandigini käbir adamlaryň geňlemegi ahmal. Ýöne muny geň görüp oturasy iş ýok. Sebäbi häzirem käbir ýurtlarda, mysal üçin, Eýranda gara ýere duwlanmazýandan öň öli ýuwulýan ýörite jaý bar. Parslarda şeýle jaýa Gossalhana diýilýär.

Diýmek, “Ýüzüňi Babaly görsün” diýen gargyş aslyýetinde “içiň ýansyn, öläý” diýen manyny berendir. Ýöne soň-soňlar ol ilki başdaky manysyny dura-bara ýitirip, Ýöne “men seniň bilen gatnaşmagymy belli-külli bes edýän, menden daş dur” diýen mana eýe bolupdyr.

Babalynyň ady “Aldap aldym gyzyňy, Babaly görsün ýüzüňi” diýen nakylda hem duş gelyär. (A. Kürt. “Biler bolsaňyz”.)

DIL BILIMINIŇ JEMGYÝET AMALY ÜÇIN ÄHMIÝETI

Dil adamlaryň özara pikir alyşmagynda, biri-birlerine düşünişmegini amala aşyrmakda möhüm serişde bolup hyzmat edýänligi sebäpli hem, jemgyýetçilik hadysa hasaplanýar. Şonuň üçin-de aragatnaşygyň möhüm serişdesi bolan dili düýpli bilmegiň, ony öwrenmegiň ähmiýeti örän uludyr. Biziň ýurdumyzda ähli dilleriň her taraply ösmegi üçin, olary düýpli öwrenmek üçin ähli şertler döredilen.

Dili öwrenýän ýörite ylym bar. Oňa dil bilimi diýilýär. Dil biliminiň jemgyýetçilik amaly üçin ähmiýeti uludyr. Ýokarda bellenişi ýaly, dil bilimi dili hertaraplaýyn öwrenýär, durmuş-ýaşagyň amalynda diliň adamlara has-da aýdyň, düşnükli, sada görnüşde hyzmat etmegi üçin ýardam berýär. Ol diliň her bir ugry boýunça anyk, takyk dil kada-kanunlaryny diliň durmuşdaky amalyýetine daýanmak bilen, onuň nazaryýeti ugurlaryny kesgitleýär, kadalaşdyrýar, düzgünleşdirýär. Her bir ylymda bolşy ýaly, dil bilimde-de dili öwrenmekde amalyýet bilen nazaryýet biri-birine aýrylmaz baglanyşykda bolmalydyr. Dil gurluşynyň amalyýetinde oňaly taraplar bilen birlikde, onuň dürli ýetmezçilikleri-de jikme-jik öwrenilýär, ol kemçilikleriň, nätakyklyklaryň ýüze çykmagynyň sebäpleri bellenilýär, jemgyýet amalyýeti üçin ähmiýetlisi saýlanyp alynýar. Mysal üçin, XX asyryň birinji çäryeginde türkmen diline degişli düzülen iki dilli terjime sözlükleri bilen deňeşdirilende, bularyň arasynda ep-esli tapawutlaryň bardygy açyk görnüp dur. Durmuş ilki döwürde düzülen sözlüğe jemgyýet amalyýeti üçin ähmiýeti bolmadyk, giň halk köpçüligine düşnüksiz onlarça sözleriň girizilendigini görkezdi. Bu kemçilikleriň köpüsi soňky ýyllarda çap edilen iki dilli terjime sözlüklerde düzedildi, düzgünleşdirildi.

Türkmen dil bilimi özüniň ýaşlygyna garamazdan, jemgyýet amalyýeti üçin zerur we ähmiýetli işleriň başlangyjyny başlady hem-de ony güýçli depginde dowam etdirýär. Türkmen diliniň grammatikasynyň, orfografiýasynyň, terminologiýasynyň düzgünleşdirilmegi, kadalaşdyrylmagy, onuň elipbiýiniň, grammatikadan okuw kitaplarynyň, orfo-

grafik, terminologik, orfoepik, düşündirişli we şuna meňzeş sözlükleriniň düzülmegi, çap edilip köpçülige ýaýradylmagy türkmen dil biliminiň jemgyýet amalyýeti üçin ähmiýetli işler edendigine we etjekdigine güwä geçýär.

59-njy gönükme. Jaýdar aýdylan aşakdaky sözleri okaň, pikirleniň, durmuşda olara amal ediň. Içindäki işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň asyl ýa-da ýasama ekenligini aýdyp beriň.

Akyly söz – altyndan gymmat.
Derdini ýaşyran ölümni äşgär eder.
Dertli azar, ýalta tozar.
Dertli ýatsa ýagşy, sag ýörese.
Dertli gülki söýmez, küýki – diki.
Dertli sag bolsam diýr, garyp baý.
Dertli ölinçä jandan umyt eder,
Garyp ölinçä maldan.
Dertliniň gözüne mal görünmez.
Dertli bir öler, garyp her gün.
Derdi ýaşyrsaň ysytmasy paş eder.
Derdiň gelmesi asan, çykmasy kyn.
Derdiň emi şirin söz.
Dertlä söz ýakmaz, argyna oýun.
Dertli ölmez, ýeten öler.
Dertli bolsun, aman bolsun.
Dertli derdin aýdyp galar.
Dertli diýegen bolar, gamly – ýatagan.
Dertli gutuljak bolsa, tebibi duş geler.
Dertli bolan aglar, bidert ony diňlä.
Dertli bilen dertleşseň,
Bar derdiňi paýlaşar.
Bidert bilen dertleşseň,
Dert üstüne dert goşar.
Derman – däreçe.
Dermany tapylmajak dert ýok.
Dertli dişe dil deger.
Dertsiz derdinmez.
Dertsiz saglyk gadryn näbilsin?!
Dertsiz süňk bolmaz, ýarasyz et.

Derdiň tebibî köp.
Dertsiz başa dert alma.
Dertsiz başym – derman,
Dertli başym – arman.
Dert – aşdan, dawa – gardaşdan.
Dert gapydan girip, iňňe deşikden çykyp gider.
Dert jan olmaz, mal alar.
Dert batmanlap girer, mys gallap çykar. (“Saglyk” aýnamasyndan)

60-njy gönükmä. Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Sorag sözleminden soň sorag belgisini, ýüzlenme sözleminden soň ýüzlenme belgisini goýuň, olaryň nähili aňladylýanlygyny aýdyp beriň.

– Seniň näme nähak ýere gan dökesiň gelýärimi Bu zatlaryň hemmesi kyrk biçilip, bir gezek kesilendir, Ýýmir han Şu gün agşam Akjagüli görüp bolmazmyka ýüzbaşy, seniň şü obada menden başga-da tanaýan adamyň barmy ýa ýeke meni tanaýarmyň

– inim Kakabaý, öýleri çadyrly künresiz howlyny Şammy kel ýene peýdalanjakmyka Onda seniň Ýefimowdan habaryň ýok-da (*B. Seýtäkow. “Doganlar”*).

– Bä, ol aşakdaky gögerýän zat nämekä Gök aşagymyza öwrüläydimikä Dogrudan hem, onuň şeýle diýmäge haky bar: düýe üstünde yranyp, ýigrimi kilometrlik ýoly bir günde alýan pakyr, sagatda dört yüz kilometr ýol alýanyny ol nireden bilsin

Başlygyň şol aýdýany dogrumy, Aýsoltan

– Gadyrly dostlar Parahatçylyk ugrundaky göreş üçin bütin dünýäniň halklarynyň agzybirligini berkidiň (*B. Kerbabaýew. “Aýsoltan”*).

61-nji gönükmä. Aşakdaky böleklerden ýönekeý we goşma sözlemleri belläň. Olaryň emele geliş ýollaryny aýdyp beriň. Ýönekeý we goşma sözlemleriň eýesini, habaryny tapyň.

Tomsuň soňky aýlarynyň bir günüdi. Günortanyň jokrama yssysy köşeşip, ikindi salkyny arady. Yssydan gorkusyna salkynrak saýa gözläp, çür çöpleriň arasyna siňen guşlar örüşpidirler. Olar bu wagt dürli owaz, dürli sesler bilen saýraşýardy. Ekin arasyna ýaýran daýhanlaryň sözleşikleri, olaryň aýdymlary her tarapdan eşidilip durýardy. Dem bermez yssynyň sowlup, salkyna ýetilmegindenmi ýa daýhanlary ýyl ýüzi çeken zähmetleriniň hasyla girip, bir tarapdan gollaryna gowuşmaga başlamagyndanmy, garaz, pasylda bir ruhobelentlik duýulýardy. Emma bu ruhobelentlik hemmelere berlen deň paý däl.

Meýdan giň. Ýol daş. Birmeňzeş gum-guklyk. Eşegiň aýagynyň sesinden başga ses üýn ýok. Asmanda ýyldyzlar, ýerde çeti-çerkez, selin-sazak, aňnat-

aňnat gumlaryň arasynda ýekeje özi eşegi bilen ýesir düşen ýaly, boýnuny burup, beýik-beýik depeleriň, ýasy-ýasy ýapylaryň duşundan geçip gidip barýar.

Ynha, bulara Bekmyrat diýerler.

Enekütiniň düynki Uzakdan getiren ýakymly habary bu gije Çerkez işany uklatmady. Ol ertir ir bilen: “He-e... öňde bir howlугan gyz”, “Gelesi günler gelesi, erte haçan bolasy?” diýipdir weli, biziň üçin şu gün agşam haçan bolasy? – diýip, ýerinden turup gerindi. Aýnada ýüzüne seredip – bu sakgal hemişe beýle däl ýalydy-la, bu gün ýaman pezzeripdir. Munuň ajaly ýakyn gelendir. Ynha, araky sabyn bilen bir ýüzümi ýuwup geleýin. Soňra seniň soňuňa sogan ekerin – diýip, daş çykyp, ýüzüni ýuwup, tamyna girişine şar gara sakgalynyň düýbünden päkini saldy. Sakgallar ýel göteren ketgen ýaly ygyşyp, beýläk düşdi. Murtlaryna oňat timar berdi. Aýnada özüne pugta syn etdi. Gözlerini agdaryp, gaşlaryny inderip-göterip gördi. Maňlaýyny çytyşdyryp-ýazyşdyrды. Murtlaryny her hili towlaşdyrды, göterişdirdi, garaz, özüne öz göwni ýetip, aýnany beýlede goýdy. Soňra krowatyň üstüne gyşardy.

(H. Derýaýew. “Ykbal”)

62-nji gönükme. Teksti okaň. Baglaýjylaryň beýleki söz toparyndan aýratynlygyny düşündiriň. Tekstdäki baglaýjylaryň hilini anyklaň.

Onuň ýekedabançysy on ýedi-on sekiz ýaşlar çemeli yetginjekdi, emma ol özüniň ýaşlygyna garaman, ýekedabana erk edip bilýärdi. Ol goýlan oturgyjyň ýanyna ylgaп bardy we oturgyjyň jaýdar goýlanlygyny barlady hem eli bilen oturgyjy oňatja ornaşdyrды.

Bu sapar Nabadyň özi çanagy alyp gitdi, çünki ol gaýgyly habary olara hem aýdyp, derdinişmek isläpdi. Ine, şol gorkulary sebäpli adamlar bu gün ir dargadylar. Hat-da kelleleri göçen küşteçileri hem şol wehim dagatdy.

Ol şeýle ynanç bilen ýüzlendi, hat-da onuň göwnüne, göýä şol minutda asmandan gümmürdäp top oklary iniberjek ýalydy.

–Hernä wagtynda ýetişäýdiň, ýogsa ol it meni gemräýjek eken.

Bu pikir Garly ussanyň hem göwnüne makul boldy, hatda onuň ýüregi giňäp, göwni ynjalды.

(Ata Gowşudow. “Powestler we hekaýalar”)

–Eger meniň sesim saňa indiden soň ýaramaýan bolsa, eger seniň menden başga, menden has mähriban maslahatçyň bar bolsa, şundan soň men şol barada dilimi ýarman hem oňaryn. Öten gije giç ýatyp, biraz gijä galaýypdyryn, bolmasa meniň niýetim bu wagt eýýäm gowaçaň içinde bolmakdy.

...Hawa, başlyk ýaňy maňa bir ýana gezmäge gideli diýdi weli, şoňa gitsemmikäm-gitmesemmikäm diýip oýlap durşum.

Ýa-ha meniň bagyr semzeği ýaly döwleýin diýip duranymdan onuň habary ýok ýa-da meniň göwnümi görmek özüne öwrenişdirmek üçin sypaýyçylyk etdi.

(B. Kerbabaýew. “Aýsoltan”)

63-nji gönükme. Sözlere birinji şahsyň birlik we köplük goşumalaryny ýazyň. Dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik düzgünini aýdyp beriň.

Deňiz, çebiş, çagyl, selin, düýe, eýe, ülke, penjire, desse, döle, göle, kitap, medeniýet, institut, dürbi, guzy, goşgy, süri.

64-nji gönükme. Tomus, kümüş, kömür, ogul sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

65-nji gönükme. Jedweli dolduryň.

Dil biliminiň bölümleri	Şol bölümlerde öwrenilýän dil birlikleri, düşüňjeler, temalar
Fonetika	Ses, ...
...	...

66-njy gönükme. Jedweli mysallar bilen dolduryň. Diliň ösýän hadysa ekenligini aýdyp beriň.

Sözleriň ulanyşy boýunça toparlara bölünişi			
Umumy halk sözleri	Halk köpçüliginiň az ulanýan sözleri		
	Dialekt sözleri	Professional sözler	Könelişen sözler

Geçilenleri gaýtalamak üçin soraglar:

1. Leksikada näme öwrenilýär?
2. Morfologiýa nämäni öwredýär?
3. Sintaksis nämäni öwredýär?
4. Söz düzümi sözlemeden, ýönekeý sözlem goşma sözlemeden nähili tapawutlanýar?
5. Eýerjeň sözlem baş sözlemeden nähili tapawutlanýar?
6. Sözlükleriň nähili ähmiýeti bar?
7. Türkmen dilindäki sözlükler näçe topara bölünýär?
8. Orfografik sözlük nämäni öwredýär?
9. Halkyň ýönekeý gepleşik dili bilen şibe gepleşigiň tapawudy nämede?
10. Iki dilli terjime sözlügi dogrusynda näme aýdyp bilersiňiz?

Tekstleriň üstünde işlemek

67-nji gönükme. Birinji teksti okaň. Oňa özüňizden sözbaşy tapyp goýuň. Gurt Ýakubyň nähili bagşydygy barada özara pikir ýörediň.

Gurt Ýakup üýtgeşik mekdep goýanlaryň biri. Ol beýik Magtymgulynyň çykan-çykmaryk ähli şygrylaryny ýatdan bilen ýeke-täk bagşydy. Onuň aýdan aýdymlyry halkyň ruhuny täzeleýär, dessanlary paýhas berýär. Gurt Ýakubyň owazy – geçmişiň owazy. Diňledigiňçe bu durmuşa teňneligiň artýar, adamlara mähriň möwjeýär.

Gurt Ýakuby ýene raýkomyň haýbatly jaýyna çagyrdylar. Uzyn boýly, agyr ýüzli, agzy ullakan, ýaşajyk býurokrat kabinete giren bagşa zordan salam berdi.

–Ýaşuly, sen biziň aýdanymyzy etjek däl-ow.

–Inijigim! Sen bir maňa ýakyn bol ahyry. Türkmen diýeniň aýdym-sazsyz oňjak millet däl. “Pylan dessany aýdyp ber” diýseler nädeýin?!

–Bilemok diý.

–Bilýän zadymy nädip bilemok diýeýin?!

–Seň bilen ýaňkalaşyp oturmaga wagtyň ýok. Indi dini aýdymlar aýtdygyň – gözüňi gözenegiň aňyrsynda açdyryn.

Gurt Ýakup egnine düşen gol goňagy kakmagy bilmeýän oglanyň gals-tugyny tiz-tiz düzediştirip, sesine hemle berişini synlap, onuň arkasynda kimleriň duranlygyny ýatlady. Ýatlady-da gamgyn ýylgyrdy.

–Inijigim! Gahar etmäweri. Gözenegiň aňyrsyna geçireniňizde dutarly geçirýäňizmi?!

Gurt Ýakuby tanaýanlaryň ählisi onuň gaýmak ýaly mylaýym, ýumşak adamlygyny tekrarlaýarlar. Ol ilin göwni diýip ýortar ýörer eken. Birem hiç kime baýlygy pukaralygy üçin artykmaç sarpa goýjak bolup azara galmadyr. Onuň ýanynda ähli kişi bir deňlikde, hudanyň bendesi hökmünde obalaryň birinde diňe aýlygyna ýaşap ýören biri toýuna Gurt Ýakuby çagyrypdyr. Bagşy razylyk beripdir. Şol obadan ýene biri şol gün toý edermen bolupdyr, ýöne ol haram baýlygy howlusyna sygmaýanlardan ekeni. Olam Gurt Ýakuby çagyrmakçy bolýar, emma bagşy öň şol obada birine söz berenini ýatlaýar. Onsoň ýaňky adam baýlygyny mazamlap başlapdyr weli, bagşy onuň sözünü bölüp: “Inim, Isgenderiň soňky sargydyňy eşitmänsiň-ow” diýipdir. “Men ölemde gollarymy tabytdan sallap, açyp goýuň. O dünýä hiç zat äkidip bolmaýanyňy, goý, halaýyk görsün” diýipdir.

Onsoň toý günü Gurt Ýakup ilkinji çagyranýňka ir gözünden gelip, aýdym aýdyp başlapdyr weli, pukara toýam bolsa, obanyň aglaba ilaty şu toýa gelipdir. Görşüňiz ýaly, türkmen bagşysy hökmürowan puldan elmydama belentde durupdyr.

Gurt Ýakup türkmen bagşylarynyň asyrma-asyr mizemän gelýän kanunlaryny, däplerini örän çuňdan bilýärdi hem-de gaty pugta berjaý edýärdi.

Neneňsi aýdymlar öwrenmeli, ne heňde, haçan nirede, näçe wagt aýtmaly? Öýüňe myhman bolup, il içinde gezip ýörseň görýän-eşidýän zadyň kän. Olaryň haýsysyny ile aýdyp, haýsysyny ömralla unutmaly? Bagşynyň barýan gapysy kän, emma şonda-da haýsy gapyny açýanyňy bilmeli. Bagşy bilen gatnaşasy gelýän, dost ýüreginden tör berjekler kän – kimi golaýyňa goýbermeli? Ahyrdan öz sungatyňy kime öwretmeli? Iň esasysy hem sen çäksiz hezzet-hormaty götermegi başarýarmyň? Sebäbi türkmen şaha, şahyra hem hormat goýmagy başarýar weli, onuň bagşa hormat goýşuny özüň türkmen bolaymasaň, doly duýmak mümkin däl. “Türkmen oba-çagasyna iýdirmedik zadyny bagşysyna iýdiresi gelýär” diýip, Gurt Ýakup welilik bilen aýdypdy. Onsoň bagşynyň näçeräk hormat ýüklenýänini göz önüne getiriberiň. “Mesligi gara goýun, gara goýnuň hem garrysy göterermiş” diýip, halk ýönelige aýdanok. Şu sowallaryň we şuňa kybapdaş ýüz mün sowalyň dogry jogabyny tapan, ony dürs berjaý eden bagşy uzaga gidýär. Beýik Babagammar bilen Aşyk Aýdyň pir diňe şeýle bagşylara ylham piýalasyny uzadýar. Gurt Ýakup bagşylaryň ýazylmadyk kanunlaryna, däplerine ilkinji ädimden tä soňky deme çenli wepaly boldy.

Bagşynyň iň uly baýlygy – sesi diýýärler. Tebigat Gurt bagşa juda ägirt baýlyk eçilipdir. Beýle sesli bagşy ondan öň boldumyka? Onuň sesinde jemlenen duýgulary hem-de sesiniň döredýän duýgularyny ahyryna çenli açyp biljek kişi barmyka? Onuň sesi Alla diýip, Adam diýip oba-oba aýlanan gadymy galandar – abdallary, gije ýatman nalyş okan päk göwün derwüşleri ýatlatmaýarmy? Onuň sesi seniň göwnüňe iň ýakyn melhemçiniň sesi dälmidir?! Şeýle sesiň bolar-da sen neneňsi aýdym aýdarsyň öýdýän.

Gurt bagşy, ozaly bilen, beýik Magtymgula ýüzlendi. Özem şahyryň arap harpyndaky kitaplaryny okady. Gündizlerine edil aýna bakan ýaly kitapdan ýüzüni aýyrmady, ýatanda ýassygy Magtymgulynyň kitaby boldy. Gurt bagşy arap, pars dilinden, çagataýçadan habarly bolansoň, onuň Magtymgulynyň sygyrlaryna düşünişi üýtgeşikdi. Magtymgulynyň eserleriniň aňrsynda ýaňlanýan owazy sogrup almagy Gurt Ýakup başarady. Şoňa görä, bu dünýäde aýdym aýdyp geçen bagşylaryň arasynda Magtymgulydan iň köp

aýdym aýdan Gurt Ýakupdyr. Öňünden bir zat diýmek kyn weli, ýöne Magtymgulydan aýdym aýtmak meselesinde Gurt Ýakupdan öňe gitjek bagşy döremese gerek. Mary şäherinden Myraly ata ogly şu babatda bir wakany ýatlady: “Bir toýda Gurt bagşy Magtymgulydan aýdym aýdyp, aralygynda derini sylanda diňleýjileriň biri:

– Gurt akga, Magtymgulydan näçeräk aýdym bilýäňiz? – diýip sorady.

– Bilmedim, inijigim. Şony özümem bilesim gelyär. Hany, Magtymgulynyň kitabyny getiriň, bakaly.

Magtymgulynyň 1983-nji ýylda çykan iki tomlugyny alyp geldiler.

Hany, inijigim, sahypalary bir ýandan agdaryp başla. Goşgynyň adyny okasaň bolar – diýip, Gurt bagşy dutaryň gulaklaryny çekişdirdi. Onsoň bir goşgynyň adyny okanyna mähetdel bagşy o goşgynyň bentlerini aýdym edip başlaýar weli, halaýyk indikä geçiber diýip ygtyýar berýär. Ol aýdymlaryň arasynda Gurt bagşynyň özi düzen, özi tapan heňleri hem az däl. Şeýdip iki kitap tamam boldy weli, Gurt bagşy: “Munda Magtymgulynyň ähli goşgusy ýok. Şu kitapdanam yzarlaň” diýip, köne ýazuwly bir kitaby sumkasyndan çykardy. Ony hem heňe salyp aýdyp çykdy. Beýle ýatkeşligi, söz döretmäge ukyby bir kellede jemlän bagşy indi bu dünýäde gaýtalanmasa gerek”.

(O. Ýagmyr. “Gurt Ýakup”)

68-nji gönükme. Teksti labyzly okaň. Onuň içindäki gepleşiklere üns beriň. Ýazuwda gepleşiğiň nähili tapawutlanýandygyny aýdyň. Tekste meýilnama düzmeği hem unutmaň.

GOLÇAŇ ÖZÜŇDENEM GYSGANÇ

Esenpolat bir adam bilen bir oba gezmäge gidipdir. Bular baryp bir baýyň öýüne myhman bolupdyrlar. Myhman ýeri – baý Esenpolada çay berip, çörek bermändir. Esenpolat dagy açlygyna ýatypdyr. Esenpolat aç bolansoň, gözüne uky gelmän gijäniň ýarlarynda turup, ýoldaşyna:

– Ahow, töwregiňi bir sermelesene, heý, bir gaty-guty tapylmazmyka? – diýipdir. Esenpoladyň ýoldaşy töwregini sermelese-de eline hiç zat ilmändir, ol Esenpolada:

– Sen öz töwregiňi bir barlap gör, meniň töwregimde-hä elime zat ilmedi – diýipdir.

Ondan soň Esenpolat öz töwregini sermenmäge durupdyr weli, eli baryp bir ýagly golça degipdir. Esenpolat howul-hara elini golça sokup, ýagy penjeläp çekipdir weli, eli golçanyň bogazyndan çykmandyr.

Onsoň Esenpolat ýoldaşy bilen iki adam bolup, elini golçadan çykarjak bolupdyrlar. Şo barmana Esenpoladyň goly zarbygyp, küýze ýaly çişip, galçadan çykmandyr.

Esenpolat ahyry näme etjegini bilmän, golçany süýrär, ýorgana salypdyr. Esenpolat indi ýagdan-a geçen weli, eliniň agyrysyna çydaman, daň atýança oturyp çykydyr.

Baýyň aýaly ertir irden turup, çay gaýnadyp, çäýnekleri demläpdir-de, ärine:

–Aýu, oglan, tur çay sowamanka, myhmanlaryň bilen iç – diýipdir.

Ondan soň baý ýerinden turup, el ýüzüni ýuwupdyr-da:

–Esenpolat, hany tur, çay içeliň – diýipdir.

Esenpolat näme etjegini bilmän, köne içmegini egnine atyp, golçaly elini hem içmegiň içinden sallap oturypdyr. Ondan soň Esenpoladyň ýoldaşy onuň eline suw akytmaga gelipdir. Esenpolat bir elini çykaryp, ýuwmaga duranda, baý ony görüp:

–Ýeri, Esenpolat, ol eliňe näme boldy – diýipdir.

Onda Esenpolat:

–Aý, inim, agşam sag elimiň üstüne ýatyp agyrdypdyryn – diýipdir. Ondan soň baý myhmanlary bilen çay içmäge oturypdyr. Biraz wagt geçenden soň, baý aýalyňa:

–Ahow, heleý, biz çayymyzy içip bolýança, sen myhmanlara çorba et – diýipdir.

Aýal pahyr “bolýar” diýip, ýüküň düýbünden ýagly golçany almaga barypdyr. Görse, ýagly golça ýerinde ýokmuş. Aýal ýuwaşlyk bilen öýüň o ýerini, bu ýerini barlapdyr weli, hiç ýerden golçany tapmansoň, işige çykyr, adamsyny ýanyňa çagyryp:

–Aý, oglan, biziň ýag golçamyz ýok-la diýipdir, onuň adamsy gaharlanyp:

–Näme, jyn urandyr öýdärmiň, bar ýüküň aşagyny mazaly barla! – diýipdir. Onda aýaly:

–Men dün çorba edip, golçany ýüküň düýbünde goýupdym, şo ýerde-hä ýok – diýipdir. Esenpolat bu gürrüňi eşidip, öý eýesine:

–Aý, inim, biziň üçin aýalyňa käýinme, bize çorba gerek däl – diýipdir. Onda baý:

–Ýok, Esenpolat aga, şol ýagly golçany tapdyrmasam bolmaz – diýip, aýalyňa:

–Sen meniň öýümdäki zatlarymy dagydýarsyň, dünki goýan zadyň bu gün ýok – diýip, aýalyň üstüne gygyryp başlapdyr. Onda Esenpolat ýoldaşyna:

–Bi näme boldygy, indi biz näme ederis? – diýipdir.

Onda Esenpoladyň ýoldaşy:

–Erkek kişiniň başyna her wagt iş geler, iň gowusy, ýuwaşlyk bilen öý eýesini ýanyňa çagyryp, bolşy ýaly aýtsaň, ýagşy bolarmyka diýýän – diýipdir.

Ondan söň Esenpolat öý eýesine:

–Men-ä saňa birje söz aýtjak weli, aýtmaga hem utanýaryn – diýipdir.

Baý:

–Eý, Esenpolat, “Dile geldi – bile geldi” diýipdirler, näme sözüň bolsa aýdyber – diýipdir. Esenpolat:

–Agşam ýatyrkam, ellerimi uzadyp, gerindim weli, bir elim siziň ýagly golçaňyza giripdir, söň şunça elimi golçadan çykarjak boldum weli, çykaryp bilmedim, ahyry ýoldaşym bilen ikimiz hem çekdik weli, şonda hem çykmady, biz-ä şeýle ýaman golça gören dälde – diýipdir.

Onda öý eýesi:

–Munuň ýaly bir iş eden bolsaň näme üçin häliden bäre aýtmadyň? – diýipdir. Onda Esenpolat:

–Agşam hiç zat iýmän ýatanymyzdan söň, bir azajyk ýürekselik edinäýjekdik weli, golçaň özüňdenem gysganç ekeni, edil ýapyşak ýaly elimize ýapyşyp dur, ýogsam şu işleri hiç kim bilibem durjak dälde – diýipdir. *(Aýnamadan)*

69-njy gönükme. Bu teksti hem ünsli okaň. Tekstleriň özara tapawudy barmy? Eger bar bolsa ol nämeden ybarat? Sözläşiň tärleri dogrusynda sorag-jogap alyşmagy unutmaň.

BOLMAJAK ZADY ISLEME

Ýusubyň patyşa ilkinji gürrüň beren hekaýasy şu bolupdyr.

–Eý, patyşahym! Akyldarlar aň düşüňjeli adamyň öz tebigatyna kybapdaş bolmadyk zada ymtylmaly dældigini, gözüňe görnen hem göwnüňe ýaran zatlara uçdantutma eýelik etjek bolmaly dældigini nesihat berýärler. Hyjuwy jylawlanmadyk adamlar köplenç ýagdaýlarda ýaňky aýdanlarym zerarly heläk bolýarlar. Beýle adamlaryň başyna bilbiliň owazyny eşidip, onuň sesine aňk bolan eşegiň günü düşer.

Şu ýerde patyşa oňa:

–Oňa näme bolupdyr? – diýip sorapdyr.

Ine, şonda Ýusup şeýle gürrüň beripdir:

–Akyldarlar bir gün säher çaglary eşegiň bilbiliň owazyny eşidip, haýran galyşy hakda gürrüň berýärler. Şonda eşek bilbilden soranmyş:

“Sen şepe, şu gün näme iýeniňi aýtsana, sesiň juda şirin çykýar-la?” “Men ir bilen säher çagyndan hem tereň howadan ertirlik edindim” diýip, bilbil jogap beripdir. Eşek bilbile meňzejek bolup hem şonuňky ýaly şirin owazly ses edinjek bolup, köpräk çyg hem howa girsin diýip, agzyny giň açyp durupdyr. Ol başga zat iýmekden ýüz öwrüpdir. Şeýdibem, açlygyndan gatap galypdyr.

(Aýnamadan)

Boş wagtyňyzda

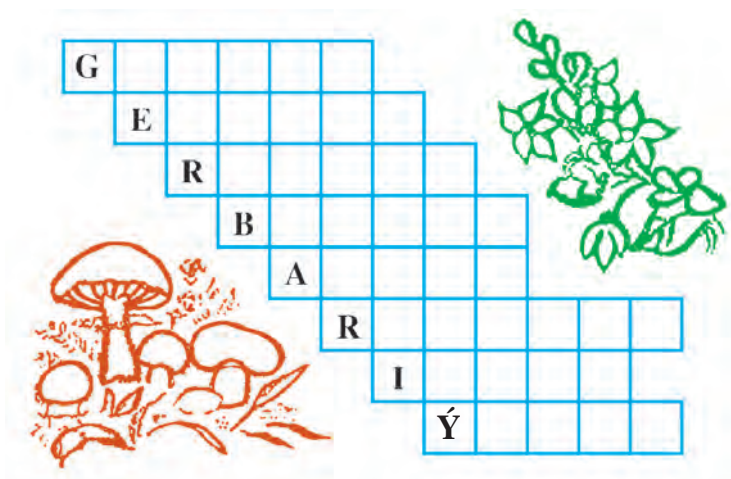
TAPMAÇA – “NESIHAT”

Öýjükleriň içindäki söz bogunlaryny ýerli-ýerinde goýsaňyz, nesihat beriji sözlemi okarsyňyz.

				Lar	
			Ça		
Ba				Lik	
	Lar	Len		Ga	Di
Bi		Ha		Baş	
Aň			Ñe	!	Ok

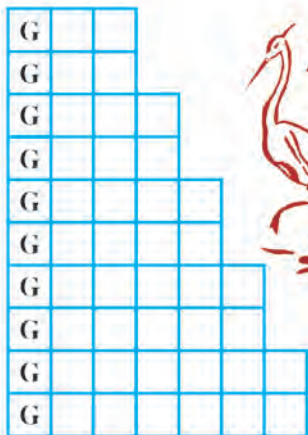
TAPMAÇA - GERBARIÝ

Gerbariý sözünüň her harpyna laýyk söz tapyp öýjükleri ösümlük atlaryndan dolduryň.

TAPMAÇA - ZOOLOGIÝA

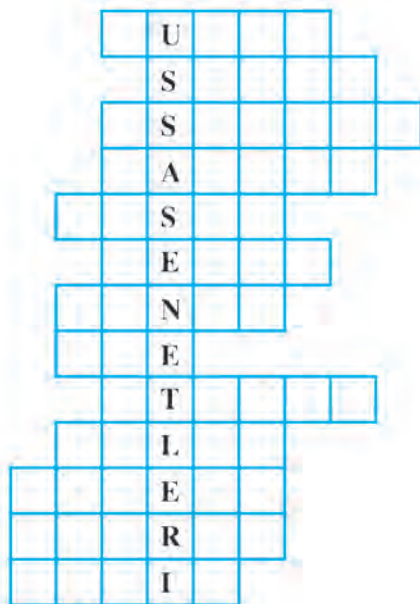
Tapmaçadaky “G” harpyndan başlanýan öýjükleri soraglara laýyk doldursaňyz, on iki sany jandaryň adyny okarsyňyz.

1. Suw guşy.
2. Ýüň geýimlere zyýan beriji mör-möjek.
3. Dowar maly.
4. Öý haýwany.
5. Ýyrtyjy.
6. Gylýallar maşgalasyna degişli haýwan.
7. Çöl jandary.
8. Dag ýyrtyjysy.
9. Ýer-suw jandary.
10. Mör-möjek

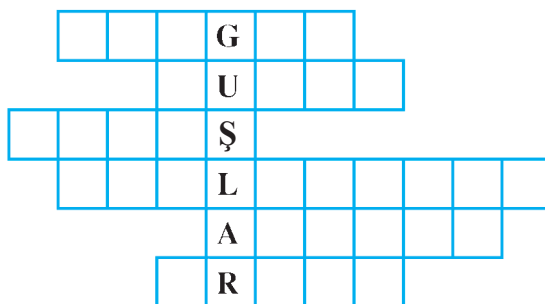
“USSA SENETLERI”

Öýjükleri “Ussa senetleri” diýen ýazga gabatlap dogry doldursaňyz, ussa üçin gerekli senetleriň atlaryny okarsyňyz.

GUŞLAR

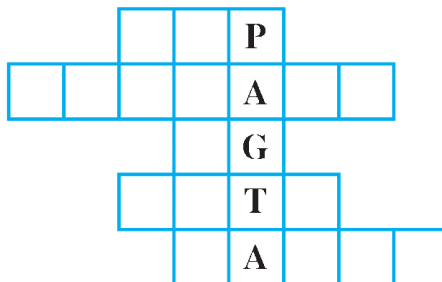
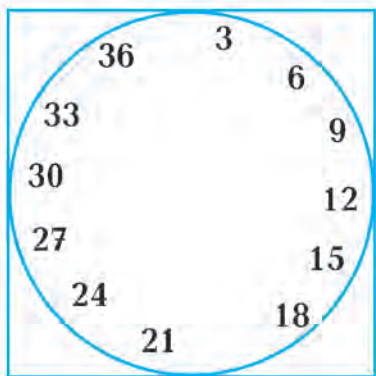
“Guşlar” atly krassword – tapmaçadaky harplara gabatlap degişli beýleki harplaryny tapsaňyz alty sany guşuň atlaryny okap bilersiňiz.

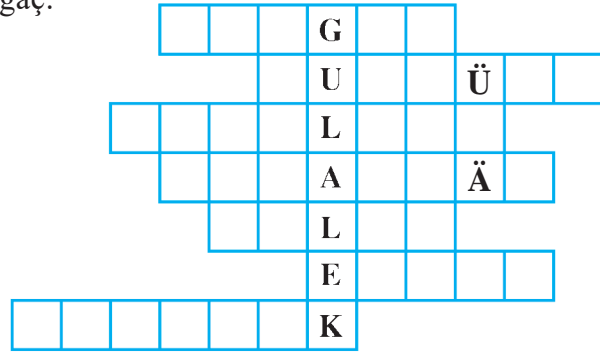
TAPMAÇA – “MATEMATIKA”

3-den 36-a çenli sanlar görkezilen tegeligiň içinden iki sany göni çyzyk geçirilip, tegelegi üç bölege bölüň. Şonda her bölegiň içindäki sanlaryň jemi deň bolsun. Şeýle hem tegelegiň içinden baş sany çyzyk geçiriň, şonda hem böleklerdäki sanlaryň jemi biri-birine deň gelsin.

1. Baharyň buşlukçysy.
2. Ülkämizde ýaşayan guş.
3. Ülkämizde ýaşayan guş.
4. Ýazda uçup gelýän guş.
5. Parahatçylyk guşy.
1. Tamdyr oduny.
2. Mal ýymiti.
3. Palawa gerekli huruş.
4. Egin-eşik tikilýän zat.
5. Ýuwunmaga gerek zat.

1. Meýdana bitýän ýabany agaç.
2. Dag eteginde ösýän gül.
3. Dag eteginde ösýän gül.
4. Derman ot.
5. Çöl oty.
6. Ýýilýän çöl ösümligi.
7. Ýýilýän köksüz ösümlük.

TAPMAÇA ERTEKI

Durdy aga köp ýyllap matematika mugallymy bolup işläpdir. Häzir ol Watançylyk urşunyň inwalidi. Durdy agany ýgy-ýgydan mekdepde görmek bolýar. Ol ýaş matematikaçylar bilen şeflik aragatnaşygyny saklap, olara matematikadan çylşyrymly meseleleri we gyzykly tapmaçalary aýdyp berýär.

Durdy aga bu gezek özüniň tapmaça erteki aýtjakdygyny, ony hem ýaş matematikaçylaryň çözmegini sorap söze başlapdy:

– Bir bar eken, bir ýok eken, ile belli bir mekir tilki bar eken. Onuň bir şagal dosty hem bar eken. Günlerde bir gün bu mekir tilki bir towugy ele salyp, obadan çykypdyr.

Biçäre towuk özüne degilmezligini sorap, tilkä köp ýalbarypdyr. Ahyrnda tilki mekirlige salyp:

– Eý, towuk, men önki gören tilkiniň däl. Men siz bilen indi ýakyn aragatnaşykda boljak, dogan okuşjak. Men bütün öwlüýäleriň we allanyň önünde size degmezlige ant içdim – diýipdir. Soňra ol:

– Sen azat. Men önki eden etmişlerime hem ökünip, aňyrsyna çykyp bilemok. Sen bar-da obanyň ähli towuklaryna habar ber. Goý, olar gelip, meniň ähli günämi ötsünler – diýip, ýalandan aglamaga başlapdyr. Towuk tilkiden halas bolanyňa begenip, uzyn-uzyn gygyrypdyr. Oba gelip, tilkiniň “sopy” bolandygyny we mundan beýläk özlerine degilmejekdigini ynandyryjylyk bilen towuklara gürrüň beripdir hem-de olaryň hem tilkiniň ýanyna barmagyny sorapdyr.

Towuklaryň on üçüsi tilkiniň ýanyna gitmegi ýüreklerine düwüpdür. Emma olaryň arasynda bir ak horaz beýlekilerden has ýeser ekeni. Ol endamyny awy bilen suwap:

– Bilip bolmaz, eger-de tilki ähdini bozup, bizi iýmekçi bolaýsa, men ilkinji bolup onuň agzyna dykylaryn. Onuň agzy zähre degip öler – diýipdir. Towuklar horazyň yzyna düşüp gidipdirler.

Bularyň ähli eden gürrüni tilkiniň şol şagal dosty bukuda ýatyp diňläpdir.

Towuklaryň 13-si hem tilkiniň ýanyna gelip, daş töweregini halkalaýyn gurşap alypdyr. Tilki towuklary görüp begenipdir we olary aldamaýyn mekir ýollaryny gözläp, şeýle diýipdir:

– Eý, towuklar, men indi size degmezlige ant içdim. Geliň, meniň eden günälerimi geçmekligi alladan sorap, arz edeliň! – diýipdir.

Towuklar “Soralyň–soralyň” diýip gygyryşypdyrlar.

– Men häzir ötüň sorap doga okajak, siz hem meniň aýdanlarymy gaýtalaň! – diýipdir. Towuklar onuň aýdanlaryny gaýtalapdyrlar. Emma tilki:

– Munyňyz bolanok. Siz alladan dileg edeniňizde, aýaklaryňyzy gymyldatýarsyňyz. Men özümi we sizi butnamaz ýaly daňaýyn diýipdir. Towuklar muňa razy bolup aýaklaryny daňypdyrlar. Şol wagt bukulyp ýatan şagal gelipdir-de, duşalgy tilkiniň ýanyna baryp:

– Bular seniň günäni geçmäge gelmän, seni awlap öldürmäge gelipdirler – diýip, tilkä aýdypdyr. Özi hem esli wagt pikirlenip, hasaplanyndan soň, towuklary täsin hasaplama esasynda öldürişdirip, iň soňuna hem üstüne zäher çalan horazy goýupdyr.

Durdy aga ertekini tamamlap:

–Çagalar, siz şagalyň näçenji towukdan başlap, gyryp ugrandygyny hasaplap biliň diýipdir.

Çagalar, surata seredip, şagalyň näçenji towukdan başlap, gyryp ugrandygyny hasaplap biliň diýipdir.

Çagalar, surata seredip, şagalyň towuklaryň haýsyndan iýip başlandygyny kesgitleň. Meseläni haýsy towukdan başlasaňyz şol towugyň üstüni galam bilen çyzyň, şondan beýläk 13-i sanaň, her gezek şeýle etseňiz iň soňunda ak horaz galar.

ÇAÝNWORD

Çaynword tapmaçalaryň iň ýönekeý görnüşidir. Çaynworddaky sözler biri-biriniň yzyndan gelip, söz zynjyryny emele getirýärler. Bu ýerde sözleriň zygideliligi belli bir kada tabyn bolmalydyr. Oňa şeýle düşünmeli. Birinji sözün iň soňky harpy ikinji sözün baş harpy bolup gelýär, ikinji sözün soňky harpy hem üçünji sözün ilkinji harpy bolup hyzmat edýär. Bu kada tä çaynwordyň iň soňky sözüne çenli saklanyp galýar.

Ýokarda aýdylanlara içgin düşünmek üçin şu sözleriň soňky harplarynyň ýazylyşyny seljeriň. Mysal üçin, 1. Armyt. 2. Tut. 3. Topalak sözlerini alalyň. Bu ýerde “Armyt” sözünüň zyndaky “T” harpy bilen “Tut” sözi, “Tut” sözünüň yzky “T” harpy bilen hem “Topalak” sözi başlanýar. Peýdalanýan sözleriň hemmesi şu kada boýunça biri-biriniň yzyndan ýazylmalydyr. Şonda iň soňky söz hem birinji söz bilen özara goşulyp, söz zynjyryny emele getirmelidir.

Çaynword – “Zoologiýa”, “Botanika”, “Fizika”, “Geografiýa”, “Edebiýat”, “Himiýa”, “Astronomiýa” we şuna meňzeş ylymlara degişli sözlerden düzülse, maksada laýyk bolýar.

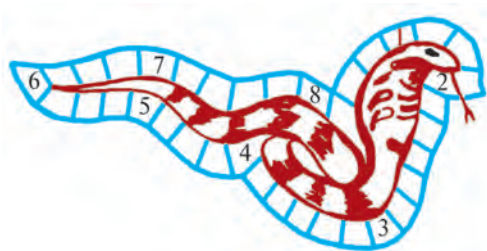
Çaynwordy dürli temalarda hem düzmek bolar. Mysal üçin, çaynword – “Ussaçylyk senetleri” we şuna meňzeş.

Çaynwordyň formasyny (şeklini) oýlanyşykly, göwnejaý bolar ýaly edip tapmaly. Soňra tapan şekliňi öýjüklere bölüp, ilkinji sözün başlanýan öýjüğine (1), sözün soňky harpynyň düşen öýjüğine (2) goýup, tä ahyryna çenli şol tertipde ýerleşdirmeli.

Çaynwordda peýdalanylýan her bir söze düşnükli gysga kesgitleme bermegi unutmaň. Şonda ol ýokardaky mysalymyz boýunça şeýle bolar. 1. Miwe. 2. Peýdaly agaç. 3. Haşal ot.

1. Dagda ýaşayan haýwan.

2. Mör-möjek.

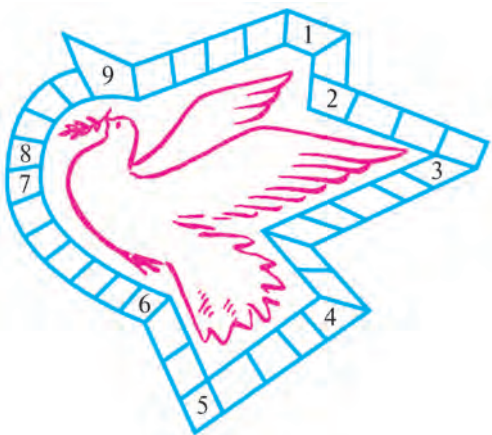
3. Öý guşy.
4. Balyk tohumy.
5. Balygyň bir görnüşi.
6. Deňiz jandary.
7. Dünýäniň bir görnüşi.
8. Deňiz ýyrtyjysy.

ÇAÝNWORD – “ZOOLOGIÝA”

1. Sene.
2. Guş.
3. Sungatyň bir görnüşi.
4. San
5. Afrikada bir döwlet.
6. Reňk.
7. Sitrus ösümligi.
8. Saz ýazuwy.
9. Halk sazy.
10. Türkiýedäki şäherleriň biri.
11. Däne.
12. Balyk.
13. Planeta.

ÇAÝNWORD – “ZOOLOGIÝA”

1. Äpet balyk.
2. Owadan guş.
3. Zyýanly mör-möjek.
4. Dagda ýaşayan haýwan.
5. Afrikadaky jandarlaryň biri.
6. Parahatçylyk simwoly.
7. Öý haýwany.
8. Çöl jandary.
9. Saýrak guş.

REBUSLAR

Rebus tapmaçalaryň gyzykly görnüşlerinden biridir. Rebusdaky sözler suratlaryň, şekilleriň, sanlaryň we beýleki belgileriň üsti bilen aňladylýar.

Rebusy ýokarda agzalan şekilleriň üsti bilen beýan etmek üçin oňat mazmunly sözlem almaly. Alan sözlemiň terbiýeçilik ähmiýeti bolmaly. Rebusda şahyrlaryň goşgy setirlerini, atalar sözünü, nakyllary, gutlag sözlerini we şuna meňzeşleri peýdalanmak bolar. Alan sözlemiňi başdan-aýak şekilleriň üsti bilen beýan etmeli. Beýan etmek üçin sözlemdäki her bir söze ýa-da söz bogunlaryna laýyk şekili tapmaly.

Rebusda gabat gelýän “Gül”, “Alma”, “Bag”, “Köpri” we şuna meňzeş sözleriň şekilini çekip görkezmek bolýar. Emma bize “Beýik”, “Diňe”, “Mary”, “Geçir” we beýlekiler ýaly surat (şekil) bilen beýan edip bolmajak sözler gabat gelýär. Onda näme etmeli?

Mysal üçin “Daşowuz” sözünü aňlatmak üçin “Daşyň” we “Howzuň”, “Toklutaý” sözünü aňlatmak üçin hem “Toklynyň” hem-de “Taýyň” suratlaryny almaly. “Mary” sözünü beýan etmek üçin bolsa “M” harpy bilen “Arynyň” şekilini görkezmek ýeterlidir.

Rebus düzülende oturlaryň (,) roly uludyr. Suratyň öňünden bir otur (,) goýulsa, suratyň aňladýan sözünüň birinji harpyny, eger otur iki (,) bolsa, sözüň birinji we ikinji harplaryny taşlap okamalydygyny aňladýar. Otury (,) suratyň zyndan (onuň sag tarapyndan) hem goýmak bolýar. Ol suratyň aňladýan sözünüň zyndan bir harpy, otur iki (,) bolsa – iki harpy taşlap okamalydygyny aňladýar. Emma zyndaky otur başaşak (‘) goýulmalydyr.

Mysal üçin, “Geç” sözünü aňlatmak üçin “Geçi” suratyny çekip, zyndan bir otur (‘) goýsak, “i” harpyny aýryp okamalydygyny aňladýar. “Geçi” sözünden “i” harpy aýrylsa, elbetde, “Geç” diýen söz galýar.

Suratyň öňünden we eger gerek bolsa zyndan harpyň şekilini hem goýmak bolýar. Mysal üçin, “Beýik” sözünü aňlatmak üçin “Keýik” suratyny çekýäris-de öňünden bir otur (,) goýýarys weli “eýik” diýen söz galýar. Şol suratyň öň ýanyndan “B” harpyny goýsak, “Beýik” sözi emele gelýär. “Diňe” sözünü yasamak üçin “Diň” suratynyň yzyna “e” harpyny goýmak ýeterlidir.

Egerde suratyň ýokarsyna bir harp ýazylyp, ol hem öçürilen bolsa, onda suratyň aňladýan sözünüň şol harpynyň taşlanyp okalmalydygyny bildirýär. Emma öçürilen harpyň ýanynda başga bir harp goýulsa, onda ony şol öçürilen harpyň ornunda goýup okamaly.

Mysal üçin, “Dyrmyk” sözünü aňladýan şekiliň üstünde “R” harpyny goýup, üstünden çyzyk çyzyp öçürsek, “Dymyk” sözünü aňladýar. “Saz”

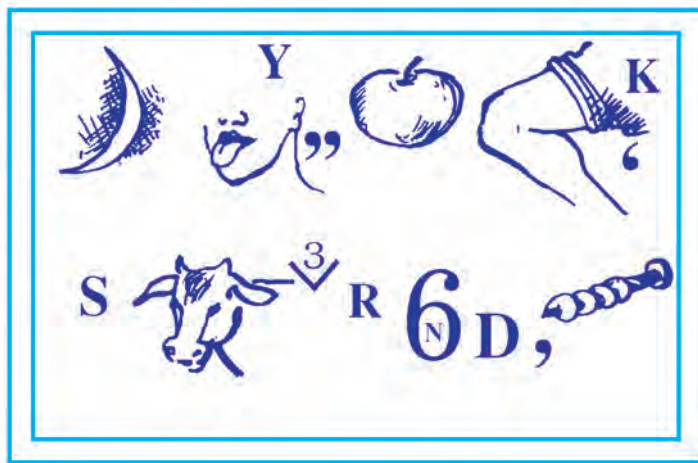
sözünü aňlatmak üçin “Gaz” şekiliniň üstüne “S” harpyny we bir otur (,) goýmak ýeterlidir.

Suratyň üstünde sanlar goýulsa, onuň aňladýan sözündäki harplary görkezilen sanlaryň tertibi boýunça goýup okamaly. Mysal üçin, “Bulka” suratynyň üstünde (4, 5, 1, 2, 3) sanlar ýazylypdyr diýeliň. Ony şu tertipde okasaň, “Kabal” diýen şäher adyny, “Kirpi” şekiliniň üstündäki (4, 5, 1, 2, 3) sanlary görkezişili ýaly ýerli-ýerlinde goýsaň, “Pikir” diýen sözleri aňladýar.

Rebus düzeniňizde düýp sanlary we drob sanlary hem ulanyp bilersiňiz. 1, 2, 5, 9 ... ýaly düýp sanlar öz okalyşy ýaly many berer. 0,5 (ýarym) diýen sözi aňladýar. Droblyary iki hili manyda ulanmak bolar. Mysal üçin, (1/2, 1/4) ýaly aňlatmalar (ýarym, ikiden bir, dördten bir, çäryek) sözlerini aňladýar. Rebusda käbir surat başaşak çekilip görkezilýär. Onda ony tersine, ýagny, sagdan çepe okamaly. Başaşak çekilen “Agaç”, “Çaga” diýlip okamaly.

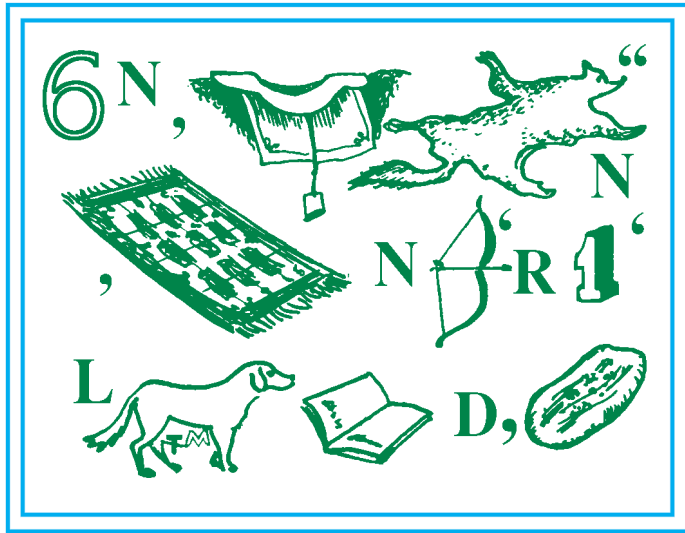
Bellik: Rebusda otur ýa-da harp näçe az peýdalanylssa, ol rebus şonça-da oňat düzülen hasaplanylýar. Bir suratyň gapdalynda ikiden artyk otur goýmak we iki harpy ýanaşyk ýazmak maslahat berilmeyär.

1) Rebusy dogry çözseneiz, aýdylan parasatly sözleri okarsyňyz.

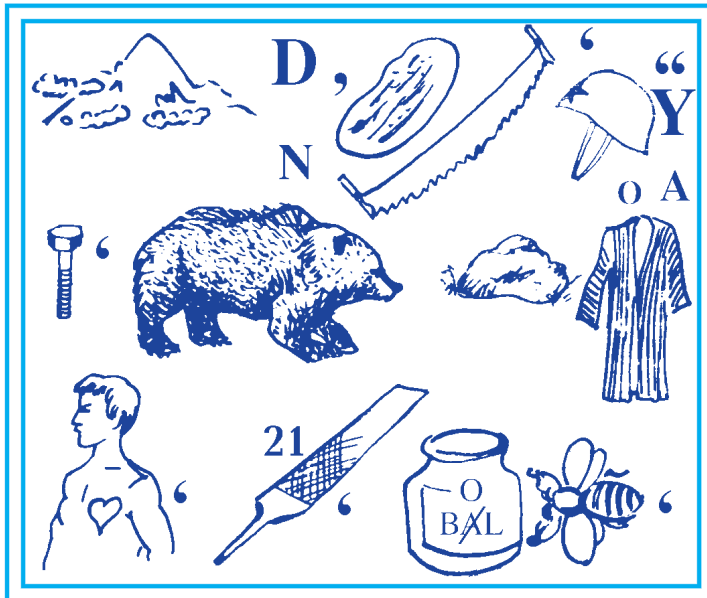
REBUS – “NAKYL”

2) Rebusy dogry çözseneiz, kitap hakynda aýdylan asylyly sözleri okarsyňyz.

REBUS – “NAKYL”

3) Bu haýsy nakylka?

KROSSWORD

Krossword kim tarapyndan we haçan oýlanyp tapyldyka? Bu örän ýerlikli sowal.

Bu gyzykly tapmaçany şu asyryň başlarynda iňlis Wiktor Orwill “oýlap tapyldy”. Ol muny “Kwadrat boýunça eýle-beýle” diýip atlandyrypdyr. Ikinji krosswod bilen 1929-njy ýylda “Ogonýok” aýnamasynda peýda bolýar. Diýmek krosswordyň 75 töweregi ýaşy bar eken.

Ozal örän uly göwrümlü krosswordlar çap edilipdir. Onda iki ýüze (200-Ç) çenli söz alnar eken. Şeýle krossword üçin gazetde ýa-da aýnamada uly orun gerek bolupdyr. Ony çözmek üçin hem köp wagt sarp edilipdir. Ýöne weli uly krosswordlary çözmegi söýýänler hem bolupdyr. Germaniýadan mekdep mugallymy Arn Maýer – Oldenburg keseligine 7612 soragdan, dikligine-de 8823 soragdan ybarat “Läheñ” krosswordy düzüpdir. Şeýle krosswordy düzmek üçin ol ýedi ýyllap zähmet çekipdir.

Krossword dünýäniň hemme ýerinde giňden peýdalanylýar. Onuň özüne çekijiliginiň sebäbi hem gözyetimiňi giňeldip, ýatkeşliginiňi ösdürýär. Başga-da her dürli krosswordlar düzlüpdür. Emma olar çözyän adamlary tiz ýadadypdyr. Krossword bolsa hemişe adamlaryň ünsüni özüne çekip gelýär.

Krossword iňlisçe söz bolup kross “atanak”, word hem “söz” diýen manyny aňladýar. Krossword tapmaçanyň iň köp ýaşran görnüşlerinden biridir. Ol hakykatdan hem sözleriň atanagydyr.

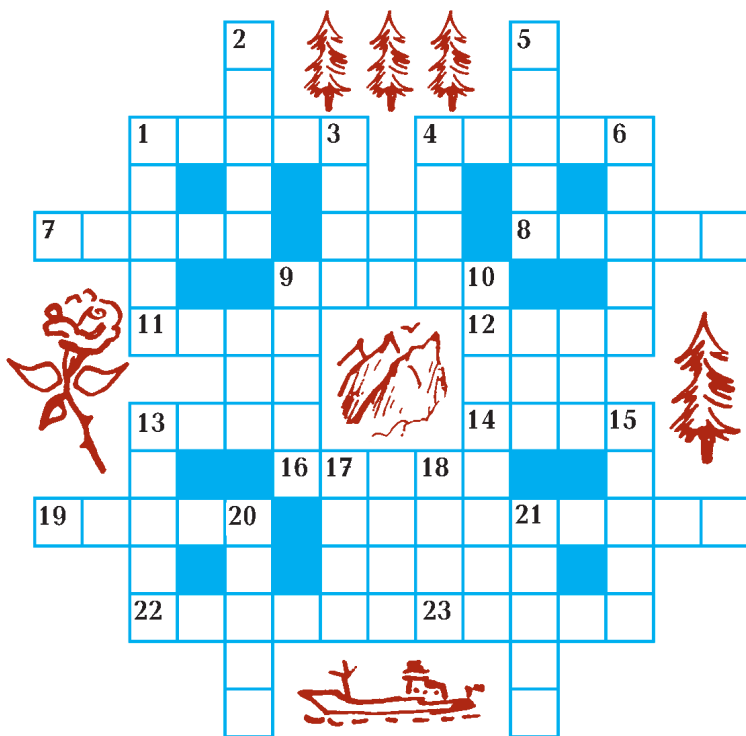
Krossword sözleriň dikligine hem-de keseligine özara kesişme arkaly emele gelýän tapmaçadyr. Krosswordy düzmäge başlamazdan öň, onuň gelşikli oňat şekilini tapmaly. Şekili tapanyňdan soň, ony aýratyn kagyza çekmeli. Öýjüklüniň saz çyzylymagy üçin gözenekli depder ulansa, has gowy bolar.

Krossworda ilki bilen dikligine ýazylymaly sözleriň her biriniň başlanýan öýjüğine, soňra keseligine ýazylymaly sözleriň her biriniň başlanýan öýjüğine nomer goýmaly. Krosswordyň her öýjüğine bir harpy ýazmak bilen, hatar öýjüklere bir söz ýerleşdirmeli. “Ga”, “ABŞ”, “ZIL” ýaly gysgaldylan hem-de ortasynda defis (-) gelýän sözleri krossworda peýdalanmak maslahat berilmeyär. Krossworddaky sözleriň sany ortaça 30 töweregi bolmalydyr. Krosswordyň şekilini has özüne çekiji etmek üçin gapdalyna, (ýer tapylsa) ortasynda dürli zatlaryň (bag, gül, miwe, jandar, guş) suratlaryny çekmek bolýar.

Krosswordymyz taýýar diýip aýdalyň. Sözleri saýlap alyp, olaryň dikligine hem-de keseligine özara kesişýändigine mazaly göz ýetireniňden soň, ilki bilen dikligine ýazylymaly sözleriň, soňra hem keseligindäki sözleriň her birine kesgitleme bermeli. Berlen kesgitleme gysga hem-de düşnükli bolmalydyr.

Krosswordda alynýan sözler dürli-dürli ugurlara, temalara degişli bolýar. Krosswordy aýratyn predmetlere – “Zoologiýa”, “Edebiýata”, “Geografiýa”, “Fizika”, “Himiýa”, “Sporta” we şuna meňzeşlere degişli sözlerden hem düzmek bolýar. Aýratyn predmete bagyşlanyp düzülen krosswordda gerekli sözleri tapmak üçin şol predmete degişli kitaplary okamaly. Bu bolsa okuwçynyň geçilen sapaklary gaýtalamagyna kömek edýär. Krosswordda degişli sözleri dünýä kartasyndan hem tapyp bilersiňiz.

Krosswordda käwagtlar edil kriptogrammada bolşy ýaly, öýjükleriň birnäçesiniň garalanmaly ýerleri hem bolýar. Olary garalamany unutmaň.

DIKLIĞINE: 1. Iýmit; 2. Miwe; 3. Gämi duralgasy; 4. Reňk; 5. Suwuklyk akdyrylýan enjam; 6. Çöl ösümligi; 9. Gymmat bahaly daş; 10. Mal iýmiti; 13. “Aýgytly ädim” romanyndan bir gahryman; 15. Himiki element; 17. Beýik gazak şahyry; 18. Ynsan; 20. Gylýal; 21. Edebi žanr.

KESELIGINE: 1. Suwuk metal; 4. Guş; 7. Pomidordan taýýarlanylýan önüm; 8. Ýyrtyjy guş; 9. Geografiki kartalaryň ýygyndysy; 11. Mal saklanýan ýatak; 12. Adam ady; 13. Däne; 14. Slesar senedi; 15. Döwür; 19. Russiýadaky bir ýlke; 21. Aragatnaşyk serişdesi; 22. Himiki jisim; 23. Gadymy Altynorda hany.

KRIPTOGRAMMA

Kriptogramma grek sözünden gelip çykýar. Kruptos - “tizlik, ýapyk” we gramma – “ýazgy” sözünü aňladýar.

Kriptogramma başga tapmaçalara görä has çylşyrymlydyr. Onuň düzülüş formasy çaynwordyňky ýaly öýjüklerden ybaratdyr. Emma çaynwordda yzygiderli sanlar (1, 2, 3, 4, ... we şuna meňzeş) her sözüň öňünde goýulýan bolsa, kriptogrammada sanlar her bir öýjüğe ýazylýar.

Kriptogrammada hem rebusdaky ýaly oňat manyly sözlem almaly. Mysal üçin, “Baýramyň gutly bolsun, ýaşajyk dost!” diýen sözlemi alalyň. Şeýle ýagdaýda “Baýramyň” diýen sözüň ýazylamaly öýjüklerine 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 sanlary ýazýarys. Kada boýunça onuň yzyndaky 9-njy öýjükden “Gutly” diýen söz başlanmaly. Bu dogry. Emma kriptogrammada “Baýramyň” we “Gutly” sözleriniň arasyndaky öýjügi garalamaly we garalan öýjügiň yzyndan 9 sany goýup, “gutly” sözünüň her bir harpyna laýyk sanlary ýazmaly. Ol 9, 10, 11, 12, 13 bolup gutarýar.

Kada boýunça kriptogrammadaky her bir sözüň yzyndan gelýän öýjük garalanmalydyr. Alan sözlemiň sözleriniň aralygynda otur (.), kese çyzyk (-), sorag (?), ýüzlenme (!) we şuna meňzeş belgileriň hem gelmegi mümkin. Şeýle ýagdaýda otury, kese çyzygy, sorag we ýüzlenme belgilerini garalanmaly öýjügiň içinde görkezmeli.

Kriptogrammanyň şekilini tapyp, öýjüklere-de böldük. Aýdyşymyz ýaly, gerekli öýjükleri garaladyk. Gerek ýerinde otury (.) kese çyzygy (-), soragy (?) ýa-da ýüzlenme (!) belgisini hem goýduk. Indi biz alnan sözlemimizi aýratyn kagyza göçürüp, ondaky çekimli we çekimsiz harplary aýratynlykda ýazmaly. Ine, şonda ýokarda alnan “Baýramyň gutly bolsyn, ýaşajyk dost!” diýen sözlemimizde 29 harpy bolup, şolardan 18-i çekimsiz sesler, 11-si hem çekimli seslerdir. Şu harplardan aýry-aýry sözler ýasamaly. Her sözi alanyňda kagyzyňdaky degişli harpyň üstüni çyzmaly. Şeýle edip, kriptogrammadaky sözlemi başga sözleriň üsti bilen beýan etmegi başarmaly.

Bellik: Sözlemdäki harplardan sözleri düzeniňde çekimli ýa-da çekimsiz seslerden 2-siniň ýa-da 3-siniň galyp, söz emele getirip bolunmaýan halaty hem bolýar. Munuň ýaly ýagdaýda ýokarda alan sözleriňden käbirini çalşyryp görmeli. Eger bir ýa-da iki harp galsa, olardan söz düzmän, çekimli ýa-da çekimsiz harp diýip görkezmeli. Alan sözlemimizden birnäçe söz emele getirdik diýip aýdalyň. Şondan soň şol sözleriň her harpyny haýsy öýjükdä ýazmalydygyny görkezip, her söze aýratyn kesgitleme bermeli.

Kriptogrammanyň kesgitlemeleriniň öňündäki rim sifrleri kesgitlemeleriň tertibini aňladýar. Ýzyndaky sanlar bolsa gözlenýän sözünň näçe harpdan ybaratdygyny hem-de şol tapan sözüňdäki harplary başdan tertip boýunça haýsy öýjükde ýazmalydygyny aňladýar.

ŞU KRIPTOGRAMMADA KITAP HAKYNDÄ NÄME AÝDYLÝAR?

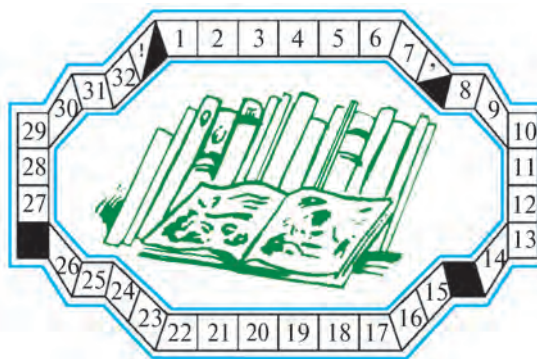
- I. 25, 6, 10, 21 – Gök önüm.
- II. 5, 32, 17, 13, 16 – Suwda ýaşayan jandar.
- III. 4, 12, 22, 20 – San.
- IV. 14, 2, 23, 30, 27 – Himiki jisim.
- V. 31, 9, 11, 8 – Reňk.
- VI. 15, 3, 26 – Maşgalada ulanylýan söz.
- VII. 29, 18, 1 – Gurлуşyk materialy.
- VIII. 28, 19 – Planeta.
- IX. 24, 7 – Düşünje.

KRIPTOGRAMMA – “NESIHAT”

Kriptogrammany çözmäge synanyşyň.

- I. 15, 29, 17, 2, 19 – Bilim çeşmesi.
- II. 21, 3, 25, 5 – Mal saklanýan ýer.
- III. 8, 28, 14 – Adam ady.
- IV. 23, 32 – Düşünje.
- V. 11, 1- San.
- VI. 16, 30, 24, 31, 7 – Iýmiş
- VII. 27, 9 – Ümlük.
- VIII. 4, 10, 12, 6, 26 – Sowuk.
- IX. 22, 18, 20 – matanyň bir görnüşi.
- X. 13 – Çekimsiz harp.

(M. Temmiýew “Ylmyň syry”)

IV–IX synlarda leksikadan, fonetikadan, morfologiyadan, sintaksisden, dürs ýazuwdan öwrenilenleri gaýtalamak hem umumlaşdyrmak

LESIKA BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

70-nji gönükme. Teksti okaň. Alynma sözleri görkeziň. Beýle sözleriň ähmiýeti dogrusynda pikiriňizi beýan ediň.

Özbeqistan Respublikasynyň “2004-2009-njy ýyllarda mekdep magaryfyny ösdürmegiň Döwlet umummilli maksatnamasy” halk bilimi ulgamyny ösdürmekde möhüm wezipeleri öňe goýdy.

Perman esasan hem, mekdepleri abatlamak, rekonstruksiya etmek, olaryň maddy-tehniki bazasyny gowulandyrmak, mekdepleri laboratoriya enjamlary, kompýuter tehnikalary bilen üpjün etmek, mugallymlaryň zähmetini höweslendirmek, çagalar sportuny ösdürmek ýaly derwaýys meseleleri öz içine alýar.

Bu meseleler Garagalpagystan Respublikasynyň çägendäki mekdeplerde çözügüdi tapýar. Respublikamyzyň mekdeplerinde okuw özbek, garagalpak, gazak, rus we türkmen dillerinde alnyp barylýar. Bu bolsa öz çäginde ýaş nesilleriň arasynda dostluk-doganlyk gatnaşyklarynyň pugtalanmagyna, olary internasionalizm ruhunda terbiýelemekde möhüm orun tutýar.

71-nji gönükme. “Ýüz”, “iç”, “at” sözleri köp manylylyga mysal bolup bilmikä? Eger bolup bilse, nähili manylarda ulanylýar. Mysallar üsti bilen düşündiriň. Gazet-žurnallardan, çeper eserlerden içinde alynma sözleri bolan 6 sany sözlem tapyň, olary depderiňize göçürüň we ol sözleriň manylaryny aýdyp beriň.

72-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçürüň. Aşagy çyzylan sözleriň asyl sözünü, nähili söz topara degişlidigini anyklaň.

Naharlanmakda mekru (günä) zatlar

1. Çöregi bir eliň bilen döwmek.
2. Tagamy çenden gyzgyn halda iýip-içmek.

3. Suwy çenden sowuk halda içmek.
4. Saçaga ýa-da nahar bişýän tarapa tiňkäni dikip oturmak.
5. Eliň ýagly, şireli halda turup gitmek we uklamak.
6. Naharlanýan wagtyň köp gürlmek.
7. Çem gelen zatlar bilen dişiňi gorjalamak ýa-da agzyňa çöp alyp, ony çeynemek.
8. Ýumurtga gabygyny aýak aşagyna taşlamak ýa-da basgylamak.

73-nji gönükme. Goşgy setirlerini labyzly okaň. Aýratynlaşdyrylyp ýazylan sözleriň many tapawutlaryny düşündiriň.

“Bagda ýetişipdir alýañak **alma**,
 Şondan saňa berjek al ýañak **Alma**.
 Bir almany deňje bölüp iýeli,
 Ol biziň bagtymyz bolmasa **alma**”

(Gazatden)

“Garyplygyň zaryn çekdiň,
 Kyrk ýamaly **içmek** bilen.
 Jebri-jepa baryn çekdiň,
 Gam badasyn **içmek** bilen”

(Aýnamadan)

“Ýeňiljek nahar et, pomidor **gowur**,
 Onsoňam çagalar etmesin **gowur**”

(Aýnamadan)

“Soraglap ýöreýin, hemişe **Gül** gyz,
 Sowgatlar bereýin hemişe **gül** gyz,
 Görmäýin hiç haçan gaýgyly halda
 Wagtyhoş göreýin, hemişe **gül** gyz”

(Aýnamadan)

“Köp bolup gülkiden **agy**,
 Ir görnenok saçyň **agy**.
 Ýeňşip ýör akda **gara**,
 Ynanmasaň daşyň **gara**”

(Aýnamadan)

“Kalbym giňdir, göýä giden çäksiz *düz*,
Sen ýanynda bolsaň, meniň işim *düz*,
Eden işiň kemsiz bolup görünýär,
Keşde çek sen, gopuz çal sen, monjuk *düz*”

(Aýnamadan)

74-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okap, aýratynlandyrylan sözleriň sinonimlerini ýa-da antonimlerini aýdyň.

Supradaky nan – aýdym hem mukam.
Bugdaý unuň bolmasa, bugdaý sözüň *yokmudy*.
Çöregiň gyňagy – gyzyň *ýañagy*.
Çöregiň *bitin* eken.
Nan *atly*, sen pyýada.
Iş *başy* – damak.
Çörek tapylsa, iýmäge agyz tapylar.
Aşy *ajygana* ber, gyzy aşygyna.
Açlyk näme iýdirmez, *dokluk* näme diýdirmez.
Bir *gytçylygyň* bir bolçulygy.
Aşna bolmak aňsat, aýrylyşmak *müşgül*.
Altyn ýerde ýatmaz, *ýagşylyk* ýolda galmaz.

75-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň degişli sinonimlerini tapyp, depderiňize göçüriň.

Edermen, erbet, tylla, akyly, gurt, seret, gowy.

76-njy gönükme. Aşakdaky omonimleri sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň. Omonimleriň köp manyly sözlerden tapawudyny aýdyp beriň.

Öç, ak, it, al, gaz, pil, uç, ýap, saç, gül.

77-nji gönükme. Teksti okaň we depderiňize göçüriň, sinonimleriň aşagyny çyzyň, soň ol sinonimleri aýry ýazyp, manydaş sözlerini tapyň.

Gadym eýýamlarda ile belli bir awçy bolupdyr. Ol ownuk haýwanlary awlamak bilen çäklenmän, ýyrtyjylary hem tutýan eken. Ol bir gezek bir owlakly keyigi urup, keyik owlajygyny gowy görýän dostuna sowgat beripdir.

Dosty oňat suratçy eken. Ol hem awçy dostunyň beren keyik owlajygynyň deregine bir zat bermegi göwnüne düwüpdür-de, gaplaňyň kellesiniň suratyny

çekip, awçy dostuna sylag beripdir. Awçy dosty özüne berlen gaplaň suratynyň kellesine gaty begenipdir-de, suratça alkyş okapdyr. Onda suratçy:

– Men diňe gaplaňyň kellesiniň suratyny çekmän, onuň kellesinde seniň hem suratyňy ýerleşdirdim. Oňat seretseň taparsyň – diýipdir. Awçy muňa haýran galypdyr. Ol öz suratyny gözläp-gözläp, gaplaň kellesinden tapypdyr.

(Aýnamadan)

78-nji gönükme. Setirlerdäki sinonimleri belläp, olaryň arasyndaky many ýakynlygyny düşündiriň hem-de olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyp beriň.

1. Baharda açylan reňbe-reň güller,
Bir pasyl açylar ýaza myhmandyr.
2. Tende kuwwat galmaz, ýüzüňde görküň,
Olturyp turmaga ýetişmez erkiň.
3. Beýle är goşulmaz adam sanyna,
Iki hatyn bir är, üç aýal bolar.
4. Söýeni söý, söýene sen bol rafyk,
Söýmedikden ýyrak eýle özüňi.
5. Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni.
6. Kimlere altyn täçdir,
Kimler saýyl mätäçdir.
7. Niçe sada deň-duşlar,
Şeýtan biligin başlar,
Ýüz öwürip gardaşlar,
Gaçdy diýip aglar men.
8. Köydürer şum pelek jebri-jepasy,
Ýalandyr, ynanmaň ähdi wepasy.
9. Ýaranlar pany dünýäniň,
Ahyry bibat görüner.
Jan guşuny aldap tutar,
Şum pelek saýýat görüner.

10. Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,
Gök titreyip çeke bilmez bu derdi.
11. Köp namarda mal beripsiň sen dünýäde,
Gözi gökde, gaýgysy ýok, ser gider.
12. Görogly dek gaýratymdan aýryldym,
Gojalyp men kuwwatymdan aýryldym.
Iki didäm –zürýadymdan aýryldym,
Rehm eden bolmady, bagtym garadyr.
13. Gyзда haýa, aýalynda şerim ýok.
14. Saýladym, seçdim, sonam, bir bölejik gyzdan seni.
15. Ýolbars öter, tilki geçer, şir galmaz.
16. Ahy çoh, efgany çoh, bir aýa aşyk bolmuşam.

(Magtymguly “Goşgular”)

79-njy gönükme. Çeper eserlerden we gazet-žurnal materiallaryndan baş sany omonime, baş sany sinonime, baş sany antonime mysal ýazyp geliň.

FONETIKA BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

80-nji gönükme. Aşakdaky böleklerden üç sesli, dört sesli sözleri depderiňize göçüriň.

Tagam berseň, bergil aja.

(“Görogly” eposyndan)

Haýyş edyän ýalbarýan, ýalbaramok ýazgarýan,
Owradyp taşlana sen bugdaýyň ak nanyny.

(G. Seyitliýew)

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn.

(Magtymguly)

Gelen aş diýip gelmez, turşatmagyn ýüz,
Nana mätäç dälidir, söze myhmandyr.

(Magtymguly)

Sen yzlap tapmas sen Zeýnelarapny,
Sen aýryldyň, menem senden aýryldym.

(Dessandan)

Gyz eneden görmeýinçe, öwüt almaz,
Ogul atadan görmeýinçe, supra çekmez.
Ogul atanyň ýeteridir, iki gözünüň biridir.
Döwletli ogul gopsa, ojagynyň közüdir...

(Gorkut atadan)

Owwal, Magtymguly, özüň düzetgil,
Özüňi sen özgelere göz etgil!

(Magtymguly)

Ýoknasyzlykda
Başga bäsdeş bolmaýar
Gonar,
Göçer,
Oturmaz.
Oturtmaz,
Ýatyrmaz
Hiç pendiniň almaýar.
Sebäbi bilýär ol
Özüni diňe
Şeýle begenerdiňiz
Şu dertden boşaýsaňyz.
Tanarsyňyz bada ony
Garasaňyz eger “siňe”
Hemem şu sözüň yzyna
“K” harpyny goşaýsaňyz.

(O. Annaýew “Atamyň nesihatlary”)

81-nji gönükmä. Ýogyn çekimlileriň aşagyna bir, inçe çekimlileriň aşagyna hem iki çzyk çzyň. Olara näme üçin ýogyn we inçe çekimliler diýilmeginiň sebäbini aýdyň.

Dilim, ýeňiş, jandar, janly, jedel, maýa, ojar, ozal, sepgit, serpaý, serhoş, serdar, seržant, semowar, senagat, senat, serçe, halas, tanyml, taňňyr, tamdyr, hemme, hemra, heýjan, howa, howatyr, hökman, häzir, hümmet, hususyýetçilik, hünär, hüý-häsiýet, hujüm, terbiýe.

82-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň haýsy bogunda ýogyn, haýsy bogunda inçe çekimlileriň gelýändigini aýdyp beriň.

Dilmaç, dilçi, dilkow, dinar, diplom, dildar, diýar, dilardy, dilasty, dilewar, dilduwşuk, dessur, desserhan, düýedaban, düýeguş, dükan, düýp teýkar, düýphaly, dyrnagöl, ýekegapan, ýekedaban, ýektaý, ýekegöz, derman, jeza, janelek, käbir, kägün, birnäçe, kembaha, kemptut, kempaý, kemzor, mežnun, mejbur, mejal, meýhana, mekan, merdana, meýdan.

83-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we olary, nusgada görkezilişi ýaly, toparlara bölüň.

Nusga:

Sap ýogyn çekimli bolan sözler	Sap inçe çekimli bolan sözler	Ýogyn we inçe çekimlileri bolan sözler
Takyr	Tämiz	Tüçjar

Tutuk, tükge, tufli, tütün, tüfdan, tyg, şytly, taktika, takmyn, ogul, kömür, nahar, nejis, neşirýat, nika, makala, magazin, lapykeç, labyr, jebir, patant, hümmet, hüwdi, hüjre, hünji, hödür, hukuk, höwürtege, şirazy, şindiz, şemal, şemşat, şertnama, şirmaýy, çapgy, çapaty, çaykel, çawuş, säher, taýyn sýužet, taglym.

84-nji gönükme. Dodak çekimlileriň aşagyna bir, dodaklanmadyk çekimlileriň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Olaryň näme üçin şeýle atlandyrylýandygyny düşündiriň.

Goýy, goltuk, golyazma, goňral, gopgun, golaý, gonorar, gorag, guş, gursak, guşgözi, guş-gumry, guýujy, güwwüldi, gämik, täze, gäwmiş, gyşyk, dawagär, derňewçi, düýpgöter, düýpleýin, durnuklylyk, zyýankeşlik, kosmonawt, kosmonawtika, köpri, köýnekçe, hünärmentçilik, höküm, hökümdar, çarbag.

85-nji gönükme. Dodaklaryň gatnaşyp, gatnaşmazlygyna we uzyn gysga aýdylyşyna garap, çekimlileriň toparlara bölünişini görkezýän tablisa düzüň.

86-njy gönükme. Dik çyzygyň iki tarapyndaky sözleri dogry okaň. Olaryň many aňladýşlaryndaky tapawudyny we onuň ikinji bogunda dodaklanyp, dodaklanmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

Sürüm		sürim		güldür		güldir
Örüm		örim		otur		otyr

Görüp	görip	süri	süýri
Düş	düýiş	ötür	ötür
Öküz	müdir	hünji	hünjüsi
Üzük	üçin	dürbi	jübüsi
Uçgun	uzyn	jübi	gülküsi
Düzgün	günim	gülki	sürüsi
Göwün	gündiz	guty	gutusy
Ümür	umyt	guzy	guzusy

87-nji gönükme. Teksti ünsli okaň we göçüriň. İçinde dodak çekimlileri bar bolan sözleri belläň. Türkmen dilinde dodak çekimlilerin haýsy bogunlarda gelip bilýändigini aýdyp beriň.

Batyrlyk, edermenlik, gahrymanlyk ýaly türkmen mahsus bolan gowy sypatlar, käbir adamlaryň pikir edişi ýaly, diňe söweş meýdanlarynda ýüze çykmaýar. Dogumlylyk, batyrlyk, edermenlikdir gahrymanlyk – bu sypatlar durmuşyň ähli babatlarynda hem ýüze çykyp biler. Mysal üçin, söweş meýdanynyň gahrymany diýlende, biz Watanyň ar-namysyny, öz halkynyň rahat ýaşayşyny duşmandan goramak üçin söweş meýdanynda gahrymançylyk görkezzen gerçekleri göz önüne getirýäris. Döredijilikli zähmetiň gahrymany diýlende bolsa, halkyň, Watanyň rowaçlygy, ajaýyp geljegi üçin gujur-gaýrat görkezzen zähmet pälwanlaryny göz önünde tutýarys. Şeýle edermenligi, gahrymançylygy ylym, tehnika babatynda hem, sungat äleminde hem, halk hojalygynyň beýleki islendik pudaklarynda hem görkezmek bolar. Gepiň gysgasy, her bir ynsanda şeýle ukybyň, gowy sypatlaryň ýüze çykmagy üçin durmuşyň dürli sferasynda hem real mümkinçilikler bar. Ýöne şeýle endikler, sypatlar öz-özünden emele gelenok. Ýaş nesilde şeýle endikleri kemala getirmegiň ilkinji başlangyçlary-da öz sakasyny irki çagalyk döwründen alyp gaýdýar. Has takygy, şeýle sypatlar ilki maşgalada, soňra mekdepde kemenden berjaý edilýän terbiýeçilik täsirleriň netijesinde kemala gelýär.

(Aýnamadan)

88-nji gönükme. Goşgy setirlerindäki sözleriň giň we dar dodak çekimlilerini aýdyp beriň. Olaryň tapawudyny düşündiriň.

... Aýawlylyk gowy zatdyr,
 Aýamaly geregiňi,
 Ýöne zerur bolan wagty,
 Paýlaşmagy başarmaly
 Soňky döwüm çöregiňi.

Sahy bolgun ähli zatda,
 Dostuň bolmaz bolsaň gysganç.
 Özüň husyt bolma asla,
 Husytdanam daşyrak gaç.
 Söhbetiň soňuna geldim,
 Ine, oglum, saňa pendim.

Başdan öwren ähli zady
Juda siňňin synlamaly
Sen köp zada düşünersiň
Çykararsyň uly many

Ýaşlygynda şeýle zady,
Werziş bolup, öwren oglum.
Eger başarmasaň şony,
Eger-eger öwmen oglum.

Tebigatyň her bir günü,
Üýtgeşikdir dürli-dürli.
Tebigatyň her ädimi,
Juda geňdir, örän syrly.

Düşnüklidir aýtjak zadym,
Ýadatmaýyn seni gaty.
Söýmeli sen tüýs ýürekden,
Söýmeli sen tebigaty.

(O. Annaýew “Atamyň nesihatlary”)

89-njy gönükme. Aşakdaky sözleriň çekimlisiniň uzyn ýa-da gysga aýdylmagynyň olaryň manysyna edýän täsirini düşündiriň.

Al, at, bar, biz, bil, gaz, gol, gap, daş, ýol, ot, otly, tut, çal, ýaz, ýaz, ýal.

90-njy gönükme. Dymyk “k, p, t, ç” sesleriniň nähili ýagdaýda açyk “g, b, d, j” seslerine öwrülýänini, nähili ýagdaýlarda öwrülmeýänini we onuň sebäbini düşündiriň.

91-nji gönükme. Çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, aşakdaky sözlerde çekimlileriň näme üçin düşüp galýanyny aýdyp beriň.

1. Akyl, şekil, nakyl, çekil, satyn, kakyn, gotur, gaty, sekiz, atyr, atyl, gutul, tutul, tapyl, gapyl, topul, ýakyl, epil, açyl, geçil, seçin, açyn, gaçyr, gysyl, goşul, basyl, kesir, bişir, düşür.

2. Sülgün, ýylgyn, gopgun, azgyn, ýelgin, gaýtgy, ýazgyn, ergin, düzgün.

3. Örü, iriz, ýaryş, hamyr, bölüm, bölüş, açyl, gaýyp, taýyn, gawun, awun, tawus, gygyr, çygyr, sägin, ägin.

4. Gidil, ädil, adyl, ýazgyl, gezil, hezil.

92-nji gönükme. Çekimlileriň inçelik-yogynlyk sazlaşygyna boýun egmeýän sözleri aşakdaky tertipde ýazyp görkeziň we her punktyna baş mysal getiriň.

1. Arap-pars sözleri;
2. Rus dilinden giren sözler;
3. Goşulma goşulanda;
4. Goşma sözler;

93-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň. Olary fonetik taýdan derňäň.

Aw, awuly, awunmak, awçy, agajet, aga-ini, agyz, açyl, agyr, aždar, aždarha, ajaýyp, ajap, azar, azgyn, azlyk, alabahar, alajagözen, alamat, alaşa, arassa, artist, baba, babatda, bagjyk, bagy-bossan, barjaý, berbat, bogun, bozagan, bölüm, watançy, welin, gowun, gazat, gazap, gaýyk, gaýyp, gaýybana, gaýybanaçy.

94-nji gönükme. Teksti ünsli okaň. Soňra dymyklaryň açyga öwrülýän we öwrülmeýänini belleşdiriň hem sebäbini düşündiriň.

Adamlar ýolda-yzda we başga ýerlerde bir-birlerine gabat gelenlerinde tanyşlygyna-nätanyşlygyna, ululygyna-kiçiligine, jynsyna, ynanýan dinine we milletine garamazdan, özara salamlaşypdyrlar. Hadyslarda ilki salam berene ýetmiş, salam alan adama bir sogap bardyr diýilýär.

Iki el bilen elleşip salamlaşylanda, ilki salam berýän adam “Es-salaw-maleýkum” diýip, iki elini garşydaşyna uzadýar. Şonda başga ýere seretmän, mähir, açyk, güler ýüz bilen garşydaşyň ýüzüne garamaly. Salamlaşylanda başga ýere seretmek, sowuk-sala bolmak edepsizlik hasaplanýar. Salam alýan adam hem güler ýüz bilen “Waleýkum es-salam” diýip, jogap gaýtaryar. Iki el bilen elleşip salamlaşylanda, salamlaşýanlaryň aýalary biri-biriniňkä ykjam degmeli. Şonda gereginden artyk el gysmak ýa-da barmaklaryň uýy bilen görüşmek edepsizlik hasaplanylýdyr.

Iki el bilen elleşip görşülende, aýalarynyň arasynda bir-birleriniň başam barmaklaryny ýuwaşjadan gysyp görmek ýaly yrymçylary hem bolupdyr. Halkyň arasynda bar bolan rowaýatlaryň birinde Hydyr aleyýissalam islendik zadyň şekiline girip bilýärmiş. Käte adam sypatyna girip, duş gelen adamlary bilen elleşip-de görşermiş, ýöne onuň Hydyrдыgyny tanamak mümkin dälmiş. Hydyr aleyýissalamyň adaty adamlardan bir tapawutly alamaty barmyş, ol-da onuň başam barmaklarynyň süňki bolmaýarmyş. Şonuň üçin iki el bilen elleşip görüşýän adamlaryň käbiri Hydyr aleyýissalam bolaýmasyn diýen güman bilen biri-birleriniň başam barmaklaryny ýuwaşjadan gysyp görüpdirler. Bu yrym bilen öňden tanyş adamlar başam barmaklarynyň gysylyp, özleriniň Hydyr aleyýissalama deňelmeginden ruhy taýdan lezzet alypdyrlar. Şeýle etmek bilen, adamlar bir-birleriniň mertebesini ýokary göteripdirler. Durmuşda “Süňksiz gowy adam” diýen sözlerde gabat gelýäris. Munuň-da Hydyr aleyýissalama meňzedip aýdylýan bolmagy mümkindir. Mundan hem başga ýaşuly adamlar iki el bilen salamlaşanlaryndan soň, şükür-kanagat edip, elleri

bilen sakgalynyň ujuny sypalaýarlar ýa-da ýüzlerine sylýarlar. Bu hem salamlaşan adamlaryň bir-birlerine uly hormat goýýandygyny aňladypdyr. Belli bolşy ýaly, adamlar Aýa, Güne uly hormat goýup, olary ýüzlerine sylypdyrlar. Ýaşuylaryň-da görşenlerinden soň ellerini ýüzlerine sylmaklary bir-birlerine uly hormat goýýandygyny alamatlandyrýar.

MORFOLOGIÝA WE ORFOGRAFIÝA BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

95-nji gönükme. Atlar hakynda şu plan esasynda gürrüň bermäge taýýarlanylň.

1. Atlaryň kesgitlemesi.
2. Has we jyns atlar.
3. Sada we goşma atlar.
4. Atlaryň düşümde üýtgeýişleri.
5. Atlaryň ýöňkemedede üýtgeýişleri.
6. Atlaryň sanda üýtgeýşi.
7. Atlaryň ýasalşy.
8. Atlaryň sözlemdäki hyzmaty.

96-njy gönükme. Bölegi okap, düşüm, ýöňkeme, san bilen ýütgän atlaryň nähili soraga jogap bolýandyklaryny aýdyň. Depderiňize göçüriň.

HALK ÝORGUTLARY

Agşam ýere gyraw düşen bolsa, gündiz gar ýagar öýtme.

Güýzüň ahyrynda çybyn köp bolsa, gyş maýyl geler.

Gije gyraw düşse, ertesi açyk howa bolmaly.

Eger gargalar gyşyna daglara tarap uçup gitse, basym maýyllyk boljakdyr. Eger olar dagdan açyk meýdana tarap uçup gelseler, onda sowuk aýaza garaşyber.

Alakalar ýaga düşüp, hinine dänedir sypal çekip ýörse, gazaply gyş boljagynyň alamatydyr.

Kepderiler “gu-gu”-laşsalar, açyk howa boljagynyň alamatydyr.

Sülgünlerdir, käkilikler çöpün aşagyna giriberseler, erbet sowuk boljagyny aňladýar.

Hüwi seslenip otursa, howanyň bulaşjagynyň uju iki däldir.

Gargalar çünküni ganatynyň aşagyna sokup otursalar, aýazly howa bolar. Gyşyna gargalar gagyldaşsalar, gar ýagjagyny habar berdigidir.

Gyş agyr gar ýagsa, ýaz ýagynly bolguç bor.

(Aýnamadan)

97-nji gönükme. Teksti dykgat bilen okaň we onda ulanylýan sözleriň haýsy söz toparyna girýändigini aýdyp beriň.

DEPMEHALAL

Bu söz çarwalaryň durmuşy bilen baglanyşykly. Il arasyndaky gürrüňe görä gadym wagtda bir baý adam bar eken. Onuň gysgançlykda deňi-taýy bolmandyr. Bir gün onuň бага bakyp oturan goýny pyçaga geläýipdir. Malyň jany çykmanka damagyny çalyň, gan akdyrmaga ýetişiň bilseň, onda onuň halallanandygy bolýar. Eger-de damagyny çalyň ýetişmeseň, mal haram ölýär. Ony iýmek gadagan. Elbetde, gan bedende gatap galsa, her hili keselleriň döremegine sebäp bolmagy mümkin. Şonuň üçin hem haram ölen maly itguşlara şamlyk üçin uzak bir çola ýere taşlap gaýdyrlar ýa-da gömýärler. Şeýdip, özboluşly profilaktik çäre görülýär. Emma nebsi öňüne düşen zaňnaryň baggoýny gömmäge-de, zyňmaga-da gözi gyýmandyr. Şonuň ýaly haram ölen semiz maly haýsydyr bir ýurtda sabyn gaýnadýanlara-da satar ekenler. Ýöne hany golaý-goltumda, gum içinde sabynçy barmy?

Baý içini hümläp oturşyna, töwregindäkilere ýüzlenipdir.

–Hany, ýene bir görüň belki, jany bütinleý çykaýan däl-dir-le?!

Muňa halal-haramy seljerýän molla ilden öňürti düşünipdir.

Ol: –Hany, oglanlar, ýörüň göreliň-le. Belki, halallamaga ýetişeris – diýipdir-de, bir ýigdekçä üm bilen şol goýnuň läşini depip gaýtmagy buýrupdyr. Ýene birine-de pyçagyny häzirlemegi tabşyrypdyr. Ýaňky ýigdekçe dependen bütin süňni yranyp gidýär. Göwnüňe bolmasa ol gymyldaýanam ýaly. Buýrugy amal etmäge häzirlenip duran eli pyçakly ýigit hem ylgap baryp:

–Bäh, munuň jany çykman eken-ä – diýäge-de damagyny çalyrda, ony elin “halallaýar”. Baý molladan-da, beýlekilerden-de hoşal bolup, baggoýnuny soýdurýar. Gowurdyp, küýzä dykdyrýar.

Şondan bäri hem il arasynda haýsydyr bir iş çig (göwnegeldik, uguralla) edilen bolsa: “Aý, ýöne bolýar-da, depmehalal ediläýipdir” diýilýär.

98-nji gönükme. Goşgyny ünsli okaň. Goşma atlary, olaryň emele geliş ýollaryny we ýazuw düzgünini aýdyp beriň. Düşümde üýtgän atlary göçüriň.

Sungatyň sada, ýöne mizemez kanunlary bar: Ol ýoluň bilen hiç kime meňzemen orta çykmagy başarsaň, il seni kabul edýär. Muňa mysal edip, Başım Nuralynyň suratlary, Gurbannazar Ezizowyň poeziýasy, Öwezgeldi Tekäýewiň aýdymlary...

Öwezgeldiň aýdymyn diňleseň dymyp diňle,

Dymanyň ýeterlik däl, dem alman doňup diňle!

Öwezgeldiň aýdymy – düşünseň däri-derman,
Dertden gutuljak bolsaň, ýaraňy daňyp diňle!

Öwezgeldiň aýdymy – hapa bolsaň diňletmez,
Bäbek deý bigünä bol, günäni ýuwup diňle!

Öwezgeldiň aýdymy – geçmişlere geçelge,
Köýen arzuwlar üçin gözýaşa çümüp diňle!

Öwezgeldiň aýdymy – ýeriň solmajak güli,
Güllere gujak gerseň, guwanyp, söýüp diňle!

Öwezgeldiň aýdymy – dostuň dek delalatly,
Dostuň gapyňdan gelse, bähbidiň goýup diňle!

Öwezgeldiň aýdymyn asla osal görmegin,
Çeşme deý gözbaşlydyr, başyňy egip diňle!

(Gazetden)

99-njy gönükmä. Teksti okap, düşüm bilen üýtgeýän atlaryň nähili many aňladýandyklaryny, haýsy soraga jogap bolýandyklaryny, düşüm goşulmalarynyň hyzmatyny aýdyp beriň. Galdyrylan dyngy belgileri we harplary goýup göçüriň.

Könegala harabaçylygynyň gapdalyndan geçýän ýoda bilen bir ýaş ýigit ilerligine baka göw...nli-göw...nsiz ädimläp barýardy. Ýigrimi ýaşyny ýaňy dold...ran ol ýigidiň göwresi daýawdy. Zähmete bişişen elleri gödeksizdi. Başyndaky köne şypyrma egnindäki ýyrtyk çäkmen aýagyndaky syrnama çeppek un...uň garyplygyndan habar berýärdi. Ýigidiň gadam uruş... ysgynsyzdy gamly gözleri hemme zada parhsyz garaýardy. Güne ýanan bugdaýreňk ýüz...nde sähelçe-de şatlyk alamaty gör...nmeýärdi.

Ol ýüz...ni galdyrman ýere bakyp gidip barşyna galanyň ileri çetine golaýlady. Howa yssydy garşydan öw...sýän epgek how...p berýärdi. Ýaş ýigit aram-aram eli bilen ýüz...niň derini syrýardy. Birden onuň gulagyna “Şalar!” diýen mylaýym ses eşidildi. Ýaş ýigit agraslyk bilen ýüz...ni galdyrdy. Şonda ak ýüzli al ýaňak görmegeý gyzyň haýatyň aňrsyndan seredip durandygyny gördi. Gyz geýn...wlidi. Başyndaky täzeje tahýany gyzyl çaylan şelpeli gupba bezeýärdi. Sallanyp duran owadan akdyrma on...ň nogta ýaly saçlaryny has-da gözəl görkezýärdi.

(T. Taganow, Ç. Matalow. “Mukaddes sowgat”)

100-nji gönükme. Tekstiň sözleýşiň haýsy tärine degişlidigini aýdyň. Düşüm goşulmalarynyň her biriniň haýsy düşüme degişlidigini, hyzmatyny düşündiriň. Nokatlaryň deregine düşüm goşulmalaryny goýup göçüriň.

Adamy wezipesi boýunça hormatlamak adamlar üçin ýoň... öwrülipdir. Olar her bir adam... ähmiýetini on... görjek peýdasy boýunça ölçerýärler.

Men... bir tanşym bardy. Ol hem şol tetelli adamlar... hilindendi. Birin... ýüzü... ýylgyryp seretse-de, gamlanyp baksa-da – hemmesi hasaplydy.

Emma bir gezek men kiçijik wezipeli adam... ýany... on... özü... alyp barşyna gyzyklanma bilen seretdim: ol on... bilen äbe-de-jüýjedi, töweregi... perwana bolup pyrlanýardy. Dogrymy aýtsam, men inňän begendim: “Tüweleme, göz degmesin, adam bolup başlapdyrow...”

Onýança ol çybsyldap ýanym... geldi-de, gulagym... çawuş çakdy: “Beýdip oturma! Şol adam... köpräk üns ber! Ol biz... gerek adam. Ony ýene aňrasy bir aýdan pylan edara ýolbaşçy bellejekler...!”

O neresse şol wezip... bellenmäkä, betbagytçylyg... uçrady: awariýa düşüp, heläk boldy. Ýaňky tanyşym ony jaýlaşmaga-da barmady.

(K. Gurbannepesow “Tomus ýazgylary”)

101-nji gönükme. Gawun, müdir, ekin, kendir, gadyr sözlerini düşüm bilen üýtgediň. Eýelik, ýöneliş we ýeňiş düşümlerde ol sözleriň ikinji bogunlaryndaky dar çekimlileriň düşürilmeyändiginiň sebäbini aýdyň.

102-nji gönükme. Teksti okap, ýeňiş düşümde we olluk ýöňkemedede gelen atlary tapyň, olaryň her biriniň sözlemdäki degişli düşüm ýa ýöňkeme goşulmasynyň hyzmatyny düşündiriň. Eýerjeňli goşma sözlemleri görkeziň. Olar barada näme bilýärsiňiz?

Men ondan soradym:

– “Mergen awy – mert bolmalydyr” diýen bir gep bar.

– Ol sözler rastdyr.

– Nä manyda aýdylýarka?

– Awçynyň özüniň mert bolmagy gerekdir – manysy şol. Dagda-düzde gabat geleniňi powhunladyp bolmaz-a. Ynha, mysal aýdaly, öňünden owlakly keýik çykýar. Heý olara-da bir tüpeň çenäp bormy?! Bardy-geldi owlagyny aldyraýsa-da, özi gaçyp gitmeýär janaweriň. Owlakly keýigem adam ýaly, her kim öz balasyny gorayar. Hakyky mergen owlakly keýigi awlamaz. Owlakly keýigi awlap, ony öz balaňa iýdirip bolmaz ahyryn. Şeýdäýseň, gönençligiň üstünden bararsyň ýok. Baran ýeriňde açyk işik ýapylar durar. Arman, şu wagt seni yzyna tirkäp, şu ýeňsedäki dagyň depesine çykyp biljek däl-ä. Ýogsam-a,

men saňa haram öleniň mazaryny görkezdim, Öňräk zamanda biziň obada Rahym diýen ýeksurun awçy bolan. Bir gezek ol owlakly keýikleri gyraýsa nätjek?! Uly il geňläpdir. Şol janawerleriň ahy tutan bolmaga çemeli: ana şol bidöwlet bir gün öz agasyny öldürip, heleýine öylenipdir. Garasaý il yşaraty bolup gezipdir-dä. Ahyrynam bir gün şol keýikleri gyrgyna beren ýerinde haram ölüp galypdyr.

(A. Kürt “Biler bolsaňyz”)

103-njy gönükme. **Çoýun, çüý, öý, boý** sözlerini düşüm bilen üýtgediň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

104-nji gönükme. **Mergen, jorap, gulak, agaç** sözlerini düşüm bilen üýtgediň we eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerinde ol sözleriň soňundaky dymyk çekimsizleriň açyga öwrülüşiňiň ýazuw düzgünini aýdyň.

105-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri şu tertipde depderiňize göçüriň: 1. Düzmeli goşma sözlemler. 2. Deňdeş agzaly yönekeý sözlemler. 3. Eýerjeňli goşma sözlemler.

1. Ol sazandady, diňe saz çalýardy.
2. Biri gatyryň başyny idip gelýär, iki sanysy bolsa ony düşürmäge taýýar bolup gelýär.

(N. Saryhanow “Şükiür bagşy”)

3. Müddetjigi dolýardym welin, ne sowuk suw galýardy ne gar.
4. Goýun gözi ýok ýaly göni Halmyradyň ýanjagazyna geldi-de, birden kütdürdi.
5. Gyz aşak bakynça Halmyradyň ruhy bu dünýäden göçüp gidipdi.
6. Gyz ne gygyryp bildi, ne-de elini sypdyryp bildi.
7. Ejesi göwnese, onuň deregine özi işe gitmäge-de razydy.
8. Göwher muny şeýle bir ýakymly edip aýtdy weli, Halmyrat ony bagryna basanyňy duýman galdy.

(Saýlanan eserler)

9. –A gyzlar! Siz gidiberiň, men kätmenimi ussa bejertmesem boljak дәl.

(A. Durdyýew “Bally molla”)

106-njy gönükme. **Aprel, Kislowodsk, Zaporozhye, Maýakowskiý** sözlerini depderiňizde düşüm bilen üýtgediň we olaryň düşüm bilen üýtgemegi netijesinde ýüze çykan özgerişlikleriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

107-nji gönükme. Aşakdaky setirleri okaň. Göçüreniňizde dymyk sesleriň açyk seslere öwürülip öwrülmezliginiň sebäbini düşündiriň. Düşüm üýtgän atlaryň aşagyny çyzyň.

Meniň haýyşymy kabul et göwne,
Kaddyma kuwwat bol, seýik bol göwne.

Şunça yhlas eýläp, görjegim şumy?
Ýagşyny ýaran kyl yrak et şumy.

Il-gün, dost-ýar, hossar enedir-ata
Öndürip-ösdürip, atarar ata.

Ir tur, sanjylmanka naýzasy Günüň,
Zähmet çek, özüňden ötsün öz günüň

Ýer sür, suwar, ot ek, oragy dişe,
Oty malyňa ber – et deger dişe.

Ömür kitabyňyň gündelik hatyn,
Ýazyşmaga gerek edepli hatyn.

Ynsabyňy yza, nebsiňi öňe,
Düşürip ýöreseň, gitmersiň öňe.

Ile zyýan etme, etseň et peýda,
Şonda bagt guşy bolarmyş peýda.

Okap alanyňy ile bagyşla,
Bagyşlap bilmeleş, diýgin: “Bagyşla”.

Il dagdyr, senem bir syzylan çeşme,
Suwuňy teşnä ber, nur iner çeşme.

Hak yşkyndan lowla ýan, tutaş köre,
Lala dil bol, kere gulak, göz – köre.

Dök, ölçer, seýran et dünýäň dört çetin,
Halk içre şularsyz bakylyk çetin.

(S. Agaorazow “Goşgular”)

108-nji gönükme. **Guýy, öri, guzy, süri, guty** sözleriniň düşümde üýtgedip ýazyň. Ikinji bogunda dar çekimlileriň dodaklanyp dodaklanmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

109-njy gönükme. Goşma atlaryň ýazuw düzgünini düşündiriň. Sözleri ýazuw düzgünine laýyklykda ýazyň.

Alm...ata, Kön...ürgenç, Ann...oraz, ik...atýok, alt...atar, geln...je, dur...bermek, gör...bermek, pors...derman, sar...ýagyz, gyrgyzdon, demirýol, palowkadi, ikiýüzýigirmi baş, bedenterbiye.

110-njy gönükme. **Kyrk, gyrk, sil, syl, söweş, söwüş, petek, petik** sözleriniň manyryny aýdyňlaşdyryň we olary ulanyp, sözlem içinde getirň.

111-nji gönükme. Işlikler barada aşaky soraglara jogap bermäge taýýarlanylň.

1. Işlikleriň kesgitlemesi.
2. Işlikleriň zaman aňladyşy.
3. Işlikleriň ýasalyşy.
4. Işlikleriň derejesi.
5. Işlikleriň şekilleri.
6. Ortak işlikler.
7. Ortak işlikleriň zaman aňladyşy.
8. Işlikleriň sözlemdäki hyzmaty.

112-nji gönükme. Işligiň nämälim formasynyň emele gelişini, haýsy düşümedigini, aňladýan manyryny düşündiriň.

Oturylyşyklarda, ylaýta-da, edebiyaty söýýänleriň arasynda kä halatlarda edebiyat barasynda jedelli sowallar ýüze çykýar. Bir gün edebiyat mugallymlarynyň arasynda “Yşk mülküniň şasy Mollanepesiň ilkinji ýazan goşgusy haýsasyka?” diýşip, her haýsy öz pikiri boýunça bir zat diýýär. Hemmesiniň aýdýanam göwni geldik toslama pikirler. Hakykatdanam, şu çaka çenli Mollanepesiň ilkinji synanyşyk edip ýazan goşgusy pylan goşgusy bolmaly diýen anyk maglumat ýok ahyry.

Agtaryjylar daşlaryň teýinde, derýalaryň düýbünde ýatan gyzlyň garyndylaryny tapýarlar. Şeýle bolsa, Mollanepesiň altyna, düre barabar ýazan goşgulary, her bir şygryny ýazmaga sebäp bolan wakalary aýdyp beräýjek gürrüňçi – danalar tapylmazmyka diýip, ýörite ugruna çykmagy ýüregimize düwdük. Gözlän tapar. “Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar” diýlen nakyllar ýöne ýere aýdylan däldir.

(Ç. Gurbangylyjow “Älem içre at gezer”)

113-nji gönükme. Okaň we işligiň häzirkî, öten, geljek zaman formalarynda gelen sözleri tapyň. Olaryň ýasalyşyny, manysyny, haýsy ýöňkemedigini düşündiriň. Teksdäki aýdylanlary berk ýatda saklaň. Olara eýermäge çalşyň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň. Işlik zamanlarynyň aşagyny çyzyň. Köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýuň.

1. Haýyr we sogaply¹ işler ynsany dürli belalardan saklaýar.
2. Saýasyndan halk peýdalanylýan duran agajy kesip goýberen adamy Alla dowzaha² dahyl eder.
3. Ynsanyň geplän her bir ýalan gepi oňa günä bol...p ýazylýar.
4. Saçaga dök...len tagamy we owuntyklary çöpläp iýýän adamyň günäleri dök...lýär.
5. Kimde-kim başgalara rehm etmese, öz...ne-de hiç kim rehm etmez.
6. Adamlary güld...rjek, şat etjek diýip ýalan gepleýäniň haly waý, ah-waly waý!
7. Jennete girip onuň derwezesinde: “Sadaka on sogap karz berene on sekiz sogap” diýen ýazgyny görd...m. Şonda men Jebraýyldan soradym: “Eý Jebraýyl dost...m näme üçin sadaka on sogap karz berene on sekiz sogap?” Jogap berdiler: “Sadakany baý hem iýýär garyp hem karz bolsa diňe mätäç adamyň eline düşýär”.

(“Hadysdan”)

1. Sogap – birine sogap edilip alynýan alkys.
2. Dowzaha dahyl etmek – günäni ölerden soň jezalandyrylýan ýere degişli etmek (duçar etmek).

114-nji gönükme. Bölekleri okaň, işligiň buýruk formasynda gelen sözleri tapyň. Olaryň emele gelişini, haýsy ýöňkemedigini, aňladýan manysyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

–Öldürjek bolsaňyz öldüriň-de dynaýyň han aga ýöne maňa töhmet atyp günä gazanmaň. Hawa ýalbarýan men zerarly günä gazanmaň. Meniň sypatym Siziň aňryňyzy bäräk getirýän bolsa meni arkaýyn öldüräýiň. Siz biziň ýurdumyzyň hany ahyry men bu başy Size gurban bermän kime gurban bereýin arkaýyn öldüriň ýöne maňa töhmet atyp özüňiz günä gazanmaň...

–Idris aga Siz oýlanyp ýeke ikimiziň bilýän syrymyzy maňa üçünji bir adam aýdyp berdi. Ikimiz ant içipdik ýadyňa düşýärmî men şol anta uýup ýa sizi ýa-da özümi minaradan taşlamaly.

–Siziň kimden näme eşideniňi bilemok, ýöne minaradan meni taşlaň!

–Serdar siz sähel salym daş çykyň!

–Idris aga Serdary çagyryň! – diýdi. Serdar öňki ýerine gelen badyna hem:

–Serdar, syr açylmandyr biziň antymyzy entegem öňki güýjünde hiç kim günäkär däl hiç kim jeza-da çekenok. Ýöne habardar bol syry eşidenleriň senem birisiň indi biz dört bolduk. Hemmäňiz boş gidiberiň – diýdi. Soň olary gaýtadan saklady.

–Ertir ýer paýlanyşygydyr, hemmämiz baralyň.

(S. Myradow “Hanlar çaknyşanda”)

115-nji gönükme. Işlik formalaryny tapyň, emele gelişlerini, aňladýan manylaryny, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Eger el-aýak sowuk alsa, ýöne heniz öňki ýagdaýyny saklaýan bolsa, gowusy, el aýagy gar gatyşykly sowuk suwa salmaly. Şeýle hem kelem, gaýnadylan ysly otlar, ukrop, dermanlyk çopantelpék gaýnadylan suwa salmaly. Oda çouýnmakdan gaça durmaly. El-aýagyňy şobada hereketlendirjek bolmaly, çalgý ýaglar sürtmeli. El-aýagy sowuk alan adam olary sowuk suwa salsa, edil doňan miwäni sowuk suwa salan ýaly peýda tapýar we gönelyär, ýöne eger oda tutsaň zaýalanýar.

Eger aşa sowuk alan el-aýak öz reňkini üýtgetse, onda gan çykar ýaly derisini kesmeli. Şeýle em edilende, şol el-aýagy ýyly suwa salmaly we gan akmasynyň özi togtaýança suwdan çykarmaly däl. Soň onuň daşyna sirke garylan toýun palçygyny çalmaly.

(“Lukman Hekimiň melhemleri”)

116-njy gönükme. Goşguda haýsy işlik formalarynyň ulanylandygyny, olaryň emele gelişlerini, aňladýan manylaryny, düşüm we ýöňkeme goşulmalaryny aýdyp beriň, ýazuw düzgünü düşündiriň.

Ökjeli köwüş geýip,
Özüňden ösjek bolma.
Hatarda düýä münüp,
Hataba bujak bolma.

Aýdyp giden köneler:
Sebäpsiz ot ýakylmaz.
Ýerin bilip gepleseň,
Ýüzüň nury dökülmez.

Kim bolsaň da özüň bol,
Özün bilen welidir.
Adamyň dost, duşmany,
Iki barmak dilidir.
“Baýlyk eliň kiridir”,

Diýip giden köneler.
Dana sözler tapmasaň,
Köne sözler sanalar.

Bogazyňy gysmasaň,
Ýuwdar bogaz düýäni,
Gara nebsi şaglatma,
Äkitmersiň dünýäni.

“Kanagata – bereket”,
Halal iýgin tapaný.
Henizä ýok bakyýa
Giden iki kepenli.

(Ý. Durdyýew “Goşgular”)

117-nji gönükme. Bölekleri okaň. Işlik formalaryny tapyň. Olaryň ýasalyşyny, many aňladyşyny düşündiriň. Işligiň arzuw-ökünç formasyny ulanyp, özüňizden baş sany sözlem düzüň. Ol formanyň ýasalyşyny, aňladýan manysyny düşündiriň.

“Dynçlyk bolsa, dokçulyk bolar” diýip, gulagyna guýup otyrkaň, eýýäm iki sanysynyň sözi azaşyp, gyzyly ýumruğa girendir görseň. Baş gerek, aklyly baş gerek. “Baş bolmasa, göwre läş”.

–Aý, bagşy aga, “Ölçeqli yrsgal, sanagly dem” diýipdirler. Soňuny görüp gelen ýokdyr. Öten gününe şükür edibermeli – diýip, sary sakgal burnuny sypady.

–Ýok, beýle däl, sakgaldaş. Özünü sylaýan türkmenе şu edilýän gürrüňler ölümden-de agyr degýändir. Sebäbi bu gün ol bendeler ejir çekse, ertir gezek biziňki bolar. “Il aglak bolsa, doňuz depä çykar” diýipdir öňküler.

Adamlar bagşynyň sözlerini ýere gaçyrman diňleýärdiler. Her kim içinden onuň sözlerini makullaýardy.

Bagşynyň sesindäki üýtgeşikligi duýan oglanjyk bir hili üşerildi.

–Baýram jan bagşynyň ýanynda gyjak çalmak niýetiň bar bolsa, meniň bilen gidiberseň, niçik bor? Men seni öz ýanyma şägirt edip alaýyn – diýdi. Oglan dymýardy. Bagşy sözünü dowam etdirdi.

–Gitmeli bolaýsaň, rugsadyňy kimden almaly?

(Ş. Taganow “Agyr günü arkalaşan”)

118-nji gönükme. Teksti göçürüň, eýerjeňli goşma sözlemleriň aşagyny çyzyň. Eýerjeň sözlemleriň hilleri dogrusynda bilýäniňizi aýdyp beriň.

Günortanlar minaranyň kölegesinde çay-nahara üýşdiler. Ýaşulylaryň biri minaranyň ýanyna getirip, baggoýny öldürdi. Saçak dolduryp, gyzgynja petir getirenlerem tapyldy. Petir çöregi dograp, haşara ýygnananlar hezil edinip dograma iýdiler.

Minaranyň kölegesinde jana şypaly salkyn şemal öwüsýärdi. Dogramadan garnyny mäkäm doýran Goç köne donuny aşagyna düşenip, minaranyň çür depesini synlap ýatyr. Onuň nepis örülen kerpiçleri atyň dişi ýaly gyrađendi. Henizem astyndaky şor suwa zeper ýetirmedik bolsa, deňi taýy bolmadyk bu minara ýel-ýagmyryň şatysyna-da, üstünden geçýän ýowuz ýyllaryň tagmasyna-da mizejek zat däl eken. Emma zeý suw binýadyndan başlap, üç adamboýy ýokarlygyna kerpiçleriniň ýüzüne özüniň ak ununy çyrşapdyr. Minaranyň binýadyndan dik boýuna tarap iýiji ýara ýaly tutaşyp barýan ak şor owadan kerpiçleri, onuň haşamly nagyşlaryny küpürsik kirşene dönderip

barýardy. Emma şol kerpiçleriň arasynda goýlan laý welin, laýjan eken. Oňa seniň şoruňam, ýel-ýagmyryňam hiç zeper ýetirmändir. Olam olary pitiwä etmändir. Pişen ýylmanak kerpiçler owranyp barýar welin, olaryň arasynda goýlan laý, eti iýlen pilçe süňki ýaly, şo durşuna mizemän çykyşyp dur. Topraga näme goşulyp-garylyp, süňni polat ýaly daşdanam berk bu laýy eýlän ussa aklyň haýran galýar. Biri: “Topraga baýtalyň, gulanyň süýdi garylyp palçygy ýasalanmyş” diýse, ýene biri: “Toklutaýyň ýumurtgasyna eýlenenmiş” diýip, gözi bilen görüp, gulagy bilen eşiden ýaly gürrüň berýär.

(H. Meläýew “Melgun” romany)

SINTAKSIS WE PUNKTUASIÝA BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

119-njy gönükme. Aşakdaky böleklerden ýygnak we ýaýraň sözlemleri tapyň, olaryň baş agzalarynyň haýsy söz toparyna degişlidigini düşündiriň.

Ogul hem gyzlary gelmeýärler. Ogulgerek gara öýde otyrka, tüýnükden asmana serederdi-de, gijäniň näwagt bolanyny takmynan bilerdi. Ol şu wagt hem şony etdi. Oturan ýerinden ýokarsyna seretdi. Şonda onuň gözlerine asmandaky patraşyp duran ýyldyzlar we ýüzi çalymtyk gök asman görünmedi.

Olar henizem gelenoklar.

Ogulerek sandygyň agzyny açdy we onuň içinden şu gün magazinden alan matalaryny çykaryp, Kömege görkezdi. Garrylar matanyň gowulygy-hordalygy hakynda eňkleşdiler.

Ol (Şükür bagşy) gidip barýar.

Sazanda öňe seredýär. Täze dogan gününň şöhesi üstüne düşüp duran daglara seredýär, dagyň seredýär, dagyň içini söküp gitmeli. Dag ony aty zady bilen öz demine çekip barýan ýaly.

(N. Saryhanow “Saýlanan eserler”)

Meýdan giň. Ýol daş. Birmeňzeş gum-guklyk. Eşegiň aýagynyň sesinden başga ses-üýn ýok. Asmanda ýyldyzlar, ýerde çeti-çerkez, selin-sazak, aňnat-aňnat gumlaryň arasynda ýekeje özi ejesi bilen, ýesir düşen ýaly, boýnuny burup, beýik-beýik depeleriň, ýasy-ýasy ýapylaryň duşundan geçip gidip barýar.

(H. Derýaýew “Ykbal”)

120-nji gönükme. Bölekleri okaň. Sözlemleriň aýdylyşy we many aňladyşy boýunça görnüşini anyklaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup geçüriň.

Ol esli wagtlap sarsman ýatdy. Ahyry birden gözünü ýalpa açyp töwerek-daşyna garanjaklady süýnüp ýatan Sapar bilen hereketsiz duran pulemyoty

gördi. Dikeljek boldy. Paşmady. Onsoň giden bugdaýlyk bilen uç-gyraksyz asmana ser saldy. Pulemýota ýapyşmaga dyrjaşdy. Bolmady. Hiç zada gurby çatman, lapy keç bolup başyny ýaýkady. Gözüniň önünde niredendir dogduk depesi obasy owsun atdy.

Birdenem kakasynyň:

– Beýdip gana bulaşyp ýatma-da tur oglum! – diýen sesi gulagyna gelen ýaly bolup tisgindi.

– Ozaldan şeýtmelidiň-ä mert pulemýotçy! Biz saňa garaşypjyk otyrys-a!

– Onsoň, ata? – diýdi-de aýagyny köze basan ýaly bolup elewredi.

– Onsoňmy? Onsoň ýaňky görşüň ýaly-da, Muhammedim – diýip atasy onuň eline kakdy.

– Ata, uruşda başyňdan geçenleri mekdebimize barybam aýdyp beräý-dä?

– Meni mekdebe eltip, oturjak bolma-da “Atamyň uruşda başdan geçirenleri” diýip düzme ýaly bir zat ýazaý, bolmasa oglanlara özün gürrüň beräý. Indi mende gizläre zat goýmadyň-a. Bi ýaşdan soň köpün önüne çykyp saýraberer ýaly ataňda üýşüp ýatan huşam ýog-a, oglum.

121-nji gönükm. Ýönekeý we goşma sözlemleri anyklaň. Olaryň görnüşini kesgitläň. Göçüreniňizde, ýygnak ýönekeý sözlemleri punktir, ýaýraňy tolkunly, düzmeli goşma sözlemi bir göni çyzyk, eýerjeňli goşma sözlemi bolsa, iki göni çyzyk bilen belläň.

Tomsuň soňky aýlarynyň bir günüdi. Günortanyň jokrama yssysy köşeşip, ikindi salkyny arady. Yssydan gorkusyna salkynrak saýa gözläp, gürrüň çöpleriň arasyna siňen guşlar örüşpdirler. Olar bu wagt dürli owaz, dürli sesler bilen saýraşýardy. Ekin arasyna ýaýran daýhanlaryň sözleşikleri olaryň aýdymly her tarapdan eşidilip durýardy. Dem bermez yssynyň sowlup, salkyna ýetilmegindenmi ýa daýhanlaryň ýyl boýy çeken zähmetleriniň hasyla girip, bir tarapdan gollaryna gowuşmaga başlamagyndanmy, garaz, pasylda bir ruhobelentlik duýulýardy. Emma bu ruhobelentlik hemmelere berlen deň paý däldi.

(H. Derýaýew “Ykbal”)

Ondan soň işiň barşy has gowy boldy. Daň atdy. Gün dogdy. Gündiz hiç hili waka bolmady. Emma bir sagat geçdi. Iki sagat geçdi. Üç sagat geçdi. Emma ol gelmedi. Şondan soň razwedkaçylar onuň bir bela uçrandygyna düşündiler. Ony beladan gutarmaga gitmek gerekdi.

(Aýnamadan)

Itler üyrüşýärdiler. Sygyrlar molaşýardylar, oýnap ýören oglanlaryň sesi eşidilýärdi.

Gün ýaşdy, garaňky düşdi, howa salkynlaşdy. Ol adam garrapdyr, bil-leri bükülipdir, dyzlary epilipdir, dişleri dökülipdir. Günbatar tarapdan gök meýdanda eşekler jyzzyklaşýar, ýaňyrak botlan düýe köşegini ysyrganyp, abşaryp dur.

(B. Kerbabaýew “Aýgytly ädim”)

122-nji gönükme. Tekstiň sözleşiş stiline degişlidigini anyklaň. Pikiriňizi delillendiriň. Goşma sözlemleri tapyň. Olaryň habarlarynyň ýasalyşyny düşündiriň. Aşagy çyzylan sözleriň sinonimini tapyň.

Göwni açyk, wäşi Ata aga mydama, haçan görseň, ýomak atyşýandyr. Ol seni nähilidir bir gürrüňe güýmäp, göwnüňi açar, tazelik hakynda pikir alşar, a eger sorasaň, hala düynki, hala elli ýyl, hala-da baş ýüz ýyl mundan öňki gyzykly bir taryhy gürrüň berip oturandyr: hamana diýersin, onuň bar işi diňe gürrüňçilik ýalydyr. Ol köne kitaplary okaýar, legendany hem bolup geçen zatlary bihasap köp bilýär. Ata aga dürli tire-taýpalarda myhmançylykda bolup görüpdür, toý-tomaşany, täsin-täsin döp-dessurlary, göçgünli oýunlary köp görüpdür. Täsin ýatkeşlik, dogabitdi öýkünjeňlik berlen Ata aga gürrüň bermegi ussatlyk bilen hötde gelyär, bir sypatdan täze bir şekile juda aňsatlyk bilen geçmäge ökde, islendik adama öýkünende, onuň agynjyk özi bolup bilýär. Çayhanada-da, beýle kişini hezil edip diňleýärler.

(A. Aborskiý “Gülkiniň häkimi”)

123-nji gönükme. Eýerjeň sözlemleriň hyzmatyny, habarlarynyň emele gelşini düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Eýerjeňli goşma sözlemi shemada görkezňiň.

1. Gämiden düşenleriň bary kesellände Nuh pygamber üç ogly hem üç gelni bilen aman galdy.

(A. “Türkmenleriň nesil daragty”)

2. Çöregi bisarpa tutýanlygymyz üçin biziň her birimiz ruhy ezyet çekmelidiris.

(B. Annaýew “Çörek hakda söhbet”)

3. Bahar aňşamy bilbil ýatman saýrasa ertesini ýagyş boljagynyň alamatydyr.

(“Halk ýorgutlary”)

4. Bu oglanjygyň geýnişi şazadanyňky ýaly bolsa-da, onuň özi asla şazada meňzemeýärdi.

(Gazetden)

5. Iki sany gyzjagaz ýygan kömeleklerini göterip öýlerine gaýdyp barýardylar.

(Aýnamadan)

Punktuaşıýa

▲ Punktuaşıýa dyngy belgiler hakyndaky ylymdyr. Dyngy belgilere (.) nokat, (!) ýüzlenme, (?) sorag, (,) otur, (;) nokatly otur, (:) iki nokat, (...) köp nokat, (“) goşa dyrnak, (–) kese çyzyk, (()) ýaý degişlidir. Bular sözlemleriň manysyna dogry düşünmekde uly rol oýnaýarlar. Sözleşiş dilinde punktuaşıýanyň hyzmaty köplenç pauza (äheň) we intonasiýa (säginme) öz içine alýar. Ýöne bular bütinleý biri-birine dogry gelýär diýip aýtmak bolmaz. Pauza goýlan ýerde (,) oturyň goýulmagy, goýulmazlygy hem mümkin.

Meselem, Saparmyradyň bu sözi eşidendäki ýüzkeşbi polkownigiň ýüreginde umyt döretdi. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*)

Häzirki zaman türkmen diliniň punktuaşıýasy 2-nji Lingwistik gurultaýda resmileşdirildi. Emma entek türkmen diliniň punktuaşıýasy doly işlenendir diýip pikir etmek bolmaz. Türkmen diliniň punktuaşıýasy has kämilleşmelidir.

OTUR (,)

Otur belgisi şu aşakdaky ýerlerde goýulýar.

1. Giriş sözleri sözlemleri otur (,) arkaly aýrylyp görkezilýär. Meselem: Ynha, şeýlelikde, obanyň ýedi-sekiz sany ýaşulusy bütin bir ilatyň ummasyz köp zadyny harç etmäge özara razylaşdy. (*H. Derýaýew. “Ykbal”*). Matak, elbetde, muňa döz gelip bilmedi. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*)

2. Ýüz tutma sözleri otur (,) üsti bilen tapawutlandyrylýar. Meselem: –Aý, halypa Esen, ikimize bolar ýaly zat ýetjek däl öýdýän. Inim, adyň näme bolmaly? (*H. Derýaýew “Ykbal”*)

3. Jogap sözleri otur (,) arkaly aýrylyp görkezilýär. Meselem: Wah, hawa-la, Bekmyrat baý. (*H. Derýaýew “Ykbal”*)

4. Ümlükler otur (,) arkaly aýrylýar. Meselem: Wah, işan agasy, igdeleri goramak gerek. Päheý, inim, kiçijik ekeniň. Wah, wagty däl-dä. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*). Bä-ä, gelneje bolsa-da ezildig-ow. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)

5. Deňdeş agzalaryň arasynda otur (,) goýulýar. Meselem: Emma Dörtgüli almak barada öz pikiri, öz düşünjesi bardy. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*).

6. Deňdeş agzalaryň arasynda “we, hem, -da, -de, bilen, emma, ýöne, welin, ýogsa, bolmasa, ýa, ýa-da, kä, käte” ýaly baglaýjy serişdeleri hem ulanylýar. Şulardan: **we, hem, bilen, ýa, ýa-da, kä, käte** baglaýjylary birden artyk gaýtalanmadyk ýagdaýynda olaryň arasynda otur (,) goýulmaýar.

Meselem: Hapyz henize deňiş inisi hökmünde Nura maslahat bilen birjik hem ýüz tutmandyr ýa-da maşgalanyň hatyrasyna ýumuş buýurmandy.

Olaryň hersi bir adamyň ýüz keşbini göz önüne getirip geçip gidýärdi hem ýene öz gezeklerinde gaýdyp gelýärdi. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)

Emma “-da-de” baglaýjysy ýekelikde ulanylsa-da, gaýtalanyp ulanylsa-da otur (,) goýulýar.

a) Ýekelikde ulanylyşy:

Men ol ýerden çykdy-da, bir topar atlynyň arasynda düşdüm. (*B. Seýtäkow. “Doganlar”*)

b) Gaýtalanyp ulanylyşy:

Biz türkmenler ula-da, kiçä-de, “sen” diýýäris. (*B. Seýtäkow. “Doganlar”*)

Hem, ýa, ýa-da, ne, ne-de, kä, kä-te baglaýjysy deňdeş agzalaryň arasynda gaýtalanyp ulanylanda otur (,) goýulýar. Meselem:

Ol hem-ä erkek adamyň ejizläni görüp geň galýardy, hemem agasynyň bolşuna kemsindi. Hata seredip oturşyna kä ýylgyrarady, kä gözýaş ederdi. Dünýäniň çygdan ýaña saňnyldap duran göwresi ne sowgy duýdy, ne-de yssyny. Ol bu gije ýa gaty eýeriň üstünde lenji çykýança gider, ýa-da açyk asmanyň astynda birinji ýola kakasynyň gujagynda parahat ýatar. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)

Emma, ýöne, weli, bolmasa, ýogsa baglaýjylary deňdeş agzalary baglap gelende emma, ýöne, bolmasa baglaýjylaryndan ön we “welin” baglaýjysyndan soň otur (,) goýulýar.

Meselem:

Ol bir zatlar aýtmaga häzirlendi, emma birbada aýdybilmän ýaýdandy. Her gezek süseneklände hüňürdäp käýinýärdi, ýöne ýeke minutam aýak çekmeýärdi. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)

Düzmeli goşma sözlemlerde hem dyngy belgileriň goýluşy deňdeş agzaly ýönekeý sözlemlerdäki ýalydyr.

Hem, ýa, ýa-da, ne, ne-de, kä, käte baglaýjylary goşma sözleriň sostaw böleklerinde gaýtalanyp gelseler, olaryň arasynda otur (,) goýulýar. Meselem:

Meni hem-ä der basýardy, hemem ataly-ogluň arasynda düşen näsazlyk horlaýardy. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)

124-nji gönükme. Deňdeş agzalaryň arasynda oturyň goýlup-goýulmaýşyny ýatlaň. Galdyrylan oturlary goýup göçüriň. Deňdeş agzalaryň baglanyşygyny shemada görkeziň.

Onuň içinden uzyn boýly kümüş reňk eşikli bir jandar çykdy çal saçy eg-nine ýetýärdi elleri dyzlaryndan aşak geçýärdi diýip, ýigdekçe Tulkin gürrüň berýär.

(Aýnamadan)

Magtymguly ýangyl öçgül,
Ýa lal otur ýa dür saçgyl!
Bir guýruksyz itdir gaçgyl,
Nesihat ýakmaýan ärden.

(Magtymguly “Goşgular”)

Belent göwünli giň göwrümlü köpi gören goja her näme-de bolsa soňky günlerde köp pikirlenýärdi. (B. Seýtäkow “Doganlar”)

Ulgam-ulgam gumlaryň aňnat-aňnat çölleriň üstünden taýyp gelýän pessay şemal çaly-çerkezleriň çogan-ýowşanlaryň gülli-güläleki gök otlaryň çygly ýakymly ysyny getirdi.

125-nji gönükme. Bölekleri okaň. Deňdeş agzalaryň baglanyşygyny düşündiriň. Deňdeş agzalary shemada görkeziň.

Gapböwürde: ýüpek ýorganlar münderlenen galaýy nagyşly sandyk, onuň beýlesinde adam boýy mähnet gülli şaf, şondan başlap öýüňä beýleki böwrüne çenli gol tutuşyp hatara gerilgi haly-çuwallar. Çuwallaryň üstünde gürzelek sakgally çemçegöl, aýnagöl, garlykgöl, owadan torbalar. (B. Kerbabaýew “Aýgytly ädim”)

Ondan soň bu söwdada utulmanlygym keywana-da, bütin obama-da belli boldy. (N. Saryhanow “Kitap”)

Gyşdan kynlyk bilen çykan agajet, açgöz mallar ondan-aňa nebsewürlik bilen tebsindi. Silkme telpek, gyrmyzy don, gara ädik geýip ýören ýigitlerem bar. Ol gele-gelmäne, ýa Artykdan, ýa Aşyrdan eňtermekçidi. (B. Kerbabaýew “Aýgytly ädim”)

126-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okap, deňdeş agzalaryň özara baglanyşyklaryny, dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.

Onuň arçaly, umgaly daglary-da, owunjak çeşmeli, käkilikli jülgeleri-de, tokaýly, ýyrtyjyly çuňňur depeleri-de, hatda ösümlükden mahrum ýylçyr

gaýalary-da, düýe örküç baýyrlary-da eteginde önüp-ösenleriň gözüne nähili gowy görünýärdi!

Aý, oýundyr-da, kä gaty deger, kä çala. Serdar lakamy, janym, akyl bilen, parosat bilen, gujur-gaýrat bilen, gylyç bilen gazanylýandyr. Goja bu sapar keýp edip güldi-de ýanyndaky çaganyň başyny sypalady. Goja göwünsiz güldi-de, elindäki hasasyny ýere dürtti. Soňabaka kä egnimi ýygyrdym, käte baş yraladym. Ýöne welin saçyndan-da, keşbinden-de kir-kimir bolman, örän tämizdi. Ol entek ne “A”-ny bilýärdi, ne-de “B”-ni.

(B. Kerbabayew “Gaýgysyz Atabayew”)

127-nji gönükme. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözlerde dyngy belgileriň ulanylyşyny olaryň sözlemdäki ornuny, manylaryny düşündiriň.

–Ýoldaşlar! Şu mesele, dogrudanam, ünsden düşürildi. Ine, saňa Ata Atayewiň aýdany.

–Oglanlar, otuzdan artyk zat ýok.

–Ýaşuly, nirä sürmeli?

Ynha, soňky ýyl bolsa, islän wagtyň toý etmegem gadagan edildi.

–Agam, näme hyzmat? Ulag göleýär diýdiler. Tazeje maşyn-a bar.

–Nähili maşyn?

–Bortly, üsti açyk.

–Oňa jeset ýükläp bolarmyka?

–Näme bolman?! Sen kabina münersiň, ölini hem keçä dolap, kuzowa atarys. Ölüdir-dä, süňki agyrjak ýa üşejek gümany ýok. Gidýäsmi?

–Ýok.

Bi şeýle bir öwrümlü ädilýär welin, dogrusy, dil bilen düşündiribem bilmeýän.

(O. Ýagmyr “Duman daganda”)

128-nji gönükme. Goşma sözlemler, olaryň görnüşleri barada öwrenenleriňizi, olaryň düzümindäki yönekeý sözlemleriň baglanyşygyny, aralarynda oturyň goýluşyny ýatlaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Sözlemleriň baglanyşygyny shemada görkeziň.

Eger üç kişi bolsaňyz, üçünji şahsa eşitdirmän özbaşdak pysyrdaşyp gepleşmäň. Dişini tämizläp ýörmegi endik ediň çünki ol tämizlikdendir. Kim birewge ýamanlyk etse şu dünýäniň önünde jezasyny çeker. Alyjenap pygamberimiz ýanyndan çagalar geçende olardan öň özi salam berip geçýärdi. Talyba bir sagat ylym öwretmek bir gijeki ybadatdan ýagşy bir günläp ylym

öwretmek bolsa üç aý tutulan orazanyň kepillinden ýagşy. Eger öz zeleliniňe bolsa hem hak sözi sözle.

(*Hadysdan*)

129-njy gönükm. Eýerjeňli goşma sözlemlerde, ýüz tutma sözlerde, jogap sözlerde, ümlüklerde ulanylýan oturlary aýdyp beriň, olaryň hyzmatyny düşündiriň.

1. Dostlar, seýle çykdy. Hojant kendine.

2. Alym atam, şirin dilli ussady. (*M. “Goşgular”*)

3. Adamlar, eşiđniňizmi bu ýoldan çykanyň sözünü

4. –Aý, gelin, bagt guşuny ganat kakyp kowdy, tutup bilmedi. Albaý bulap tutdylar, tora saldylar, tora däl zyndana saldylar.

5. Hawa, ol günler şeýle geçdi. (*H. Derýaýew “Ykbal”*)

6. Hawa, gardaş Çary, ýadyma düşende aýdaýyn, senden bir haýys bar. (*B. Kerbabaýew “Aýsoltan”*)

7. Be, bu näme boldugyka, düşüimiz däl-dir-de hernä – diýip, biri-birimize soragly nazarymyzy dikdik. (*Gazetden*)

8. Wah, doganjygym, meniň dadyma ýetişiň, meni şularyň penjesinden azat ediň! (*A. Durdyýew “Saýlanma eserler”*)

130-njy gönükm. Tekstiň sözleşiş haýsy stiline degişlidigini anyklaň. Galdyrylan oturlary goýup göçüriň.

Ýaşyl–musulmanlarda şadyýanlygyň reňki, hatda mukaddes reňk diýlibem hasap edilýär sebäbi Muhammet pygamberiň tugunyň reňki ýaşyl eken. Muslimanlaryň düşüňjesine görä behiştde ýaşanlar gyzyl-ýaşyl eşikdemişler.

Egin-eşik üçin ynsana ýaraşykly reňki saýlap-seçip almakda, reňkleri biri-birine ulaşdyryp reňk gammasyny döretmekde aýal maşgala dogabitdi hudožnikdir. Ol her bir reňke dil bitirip onuň bilen sözleşip bilýär onuň syrna düşüňip bilýär. Haýsy reňki haýsy reňke ulaşdyranyňda neneňsi reňk simfoniýasynyň emele geljekdigini duýmagy başaryrlar. Öz klimatiki şertlerine görä biziň ölkämiziň topragy diňe bahar aýlary al-ýaşyl lybas geýňip bir geňsi bolýar-da onsoň meýdandaky ot çöpler sary saman bolup guraýar. Gözýetim saralyp ýatyr. Şeýle tukat sypata giren tebigatda gelin-gyzlar elm-ydama meýdanlaryň al-ýaşyl öwüsmegini arzuw edip şol arzuwyny egin eşikleriniň reňkine geçiren bolaýmasynlar?! Megerem şeýle bolsa gerek. Şeýdibem olar özlerini şol öçügsi tukatlykdan saýlap bilipdirler.

(*A. Kürt “Biler bolsaňyz”*)

IKI NOKAT (:)

Iki nokat – sözlemdäki pikiriň heniz tamamlanmandygyny, ýene dowamynyň bardygyny aňlatmak hyzmatyny ýerine ýetirýän dyngy belgi bolmak bilen şu aşakdaky ýerlerde ulanylýar:

1. Sözlemede deňdeş agzalardan öň jemleýji söz gelse, jemleýji sözden soň deňdeş agzalardan öň iki nokat (:) goýulýar.

2. Başganyň sözünde awtoryň sözünüň zyndan we başganyň sözünüň öňünden hem iki nokat (:) goýulýar.

3. Gepleşikdäki sözleri (pikiri) kimiň aýdandygyny bildirýän söz gelýär. Şeýle bolanda, şeýle sözlerden soň iki nokat (:) goýulýar.

4. Başganyň sözi mysalynda alnan sitatalaryň öňünden iki nokat goýulýar we goşa dyrnak içinde ýazylýar.

5. Aýdyljak pikiriň öňünden duýduryş berlende, şol duýduryşy bildirýän sözleriň soňundan we aýdyljak pikiriň öňünden iki nokat (:) goýulýar.

Iki nokat morfologik kadalar bilen baglanyşykly hem ulanylýar.

a) Soňundan degişli mysallar getirilmegini talap edýän meselem, ýatlama, bellik, mysallar ýaly sözlerden soň iki nokat (:) goýulýar.

b) Meselem, mysal üçin sözünden soň degişli mysallaryň getirilmegi bilen sözlem dowam etdirilýän bolsa, onda meselem, mysal üçin sözlerindenden soň iki nokat goýulman (,) otur goýulýar.

131-nji gönükmä. Jemleýji söz bilen deňdeş agzalaryň arasynda iki nokadyň goýulýandygyny ýatlaň, başganyň sözünde, sitatalarda we gepleşikde iki nokadyň goýluşyna üns beriň.

1. Alkogol bilen temmäkiniň soýuzynyň ýene bir howply tarapy: adam onuň ýakymсыz we agyr netijelerini bada-bat duýmaýar. (*F. Uglow “Salgymyň girdabyndan”*)

2. Aman poşçy bolsa: “Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar” diýip, öz ynanjynyň tarapyny tutýardy.

3. Gylyç mergen bolsa:

– Sähet, meniň çenim çen bolsa, şu adam Allaýar pürüstawdyr, şu pürüstaw bolup diwalda oturan wagty meniň bir sapar işim düşup barypdym, şonda bir görüpdim, eger şol bolsa muňa “Allaýar tulum” hem diýýändirler.

(*A. Gowşudow “Mähri-Wepa”*)

4. Durdy çopanyň: “Haý, zalym, Akbaý, göter, Garabaý, göter, bas!..” diýen gykylygy töweregindäki hemme seslerden saýlanyp, göge göterilip başlady. (*A. Gowşudow “Köpetdagyň eteginde.”*)

132-nji gönükme. Başganyň sözünü, gepleşigi tapyň. Olarda iki nokadyň ulanylyşyny düşündiriň. Galdyrylan iki nokatlary goýup göçüriň.

1. Az-kem wagt geçensoň Annamyradyň özi “Suw!..” diýip ysgynsyz seslendi.

2. Annamyrat düşeginde dik oturdy “Häzir gyzlar şowhun edip maşyndan düşüp ugrarlar” diýip ol oýlandy.

3. Ýaňky gürrüňleri eşidip, ökjesi ýeňläň Ogulboldy eje oglanlarynyň çally, agaranly tabaklary goýup durşuna dillendi

–Wah, sähelçe goldaw bolsa bor muňa...

4. Maşyn ýerinden gozgandy. Garaberdi kellesini kabinadan çykaryp gygyrdy

–Okuwdan gijä galarsyň –e –eý, kän sorag berseň!..

5. Ol Annamyrada öwüt berdi

–Git-de, ýat, inim! Görýän welin, ýylanyň zäheri entek senden çykarly däl ýaly. Utanaňokmy, özünden ulularyň ýüzüne gelmäne?

133-nji gönükme. Sitatany we başganyň sözünü tapyň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. Biziň wezipämiz tebigatyň peşgeşine garaşyp durman gerek zadymyzy ondan almalydyrys diýip I. Miçurin adalatly belläpdir.

2. N. Belinskiňiň çagalar ýazyjysy bolmak üçin özüň hem çaga bolup hereket etmeli diýip aýdan pikiriniň tüýs göne makuldygyna gözüň ýetýär. (*Aýnamadan*)

3. ...Mollanepes bu babatda jaýdar bir pikiri öňe sürüpdir:

Gezseň dünýä yüzünde, dowam täze-ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

(*Mollanepes “Goşgular”*)

134-nji gönükme. “Meniň halaýan hünärim” temasy boýunça düzme ýazyň. Düzme ýazanyňyzda, meşhur şahslaryň aýdan (ýazan) sözlerinden sitatalar getiriň. Olary ulananyňyzda, şulara üns beriň:

1. Temanyň maksadyna laýyk gelýän sitatalary saýlap alyň.

2. Peýdalanylmagy mümkin bolan birnäçe sitatadan pikiriniň çuňlugy, täsirlilik, özboluşlylygy, çeperçiligi taýdan in degerlisini saýlaň.

KÖP NOKAT (...)

-
- ▲ 1. Deňdeş agzalaryň galdyrylan böleginiň ýerine köp nokat (...) goýulýar.
2. Aýdyljak pikir doly aýdyp gutarylmanka ýa-da giň säginme bilen aýdylýan sözlerden soň, sözlem içinde hem köp nokat goýulýar.
3. Sözlemiň dürli ýerlerinde gelip, aýratyn emosiýa bilen aýdylýan ümlüklerden soň söz galdyrylýan ýaly duýulýan ýagdaýynda köp nokat (...) goýulýar.

135-nji gönükme. Gazet we aýnamalardan, çeper eserlerden içinde haýsydyr bir agzasy galdyrylan köp nokat goýlan baş sany sözlemi özünüzden tapyp ýazyň.

136-njy gönükme. Aşakdaky tekstden köp nokatlaryň näme üçin goýlandygyny düşündiriň.

- Şirmuhammet eke, bu sözleriň düýbünüň çöpi-ä bardyr. Düşündiriň...
- Onda näme edeli? Minaradan...
- Ýok, minara-da kän şoňa.
- Oňa sylag-serpaý ýapsaňam-a, gan...
- Bitirmez ýaly agyr ýumuş ýok: ildeşleriň Muhammetrahym han yzyna gaýdyşynam aman-sag başdan sowlarmyka ýa-da... – diýip, Atalyk şypyrmasyny çykaryp, kellesini öňlin-artlyn sypady.
- Eger han pälini boz...berse, sen bizi habardar etmeli.
- Sen biraz ýorl...psyňyz, bu gowgalardan biraz gaçarak dur.

(S. Myradow “Saýgaklar”)

137-nji gönükme. Sitatalary okaň. Olarda köp nokadyň goýulmagynyň sebäbini düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

...Dostuňda ýalňyşlyklar kynçylyklar synaglar köp bolup biler. Eger sen dostuň betbagytçylyga uçranyny görseň onda oňa kömege bar diýip Suhomlinskiý ýazýar.

– Dostuňy betbagtçylykda goýma. Dostluga wepaly bolmak dostuň bilen diňe bir şatlygy däl eýsem gam-gussany hem paýlaşmak diýmekdir... diýip meşhur pedagog Suhomlinskiý ýazýar.

Eger sözlän wagtyňda peýdaly bir zat duýulmasa onuň ýaly söz aýdylmadygy ýagşy.

Akyldarlar: – Söz bir meýdir ol seriňi dumanladyp başyňy agyrdyp hem biler derdiňe derman-da... – diýipdirler.

(“Kowusnamadan”)

138-nji gönükme. Ylmy çeşmelerden, çeper eserlerden sitata alyň, soňra onuň dürli ýerinden käbir sözleri galdyryp ýazyň. Degişli ýerinde köp nokadyň hyzmatyndan peýdalanyň.

KESE ÇYZYK (-)

▲ Sözlemde eýe bilen habar goşulmalar, kömekçi sözler ýa-da intonasiýa arkaly özara baglanyşmaýan bolsa, olaryň arasynda uly pauza emele gelýär, bölüji intonasiýa bilen aýdylýar. Şeýle bolanda baş agzalaryň arasynda kese çyzyk goýulýar. Olar, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Sözlemiň baş agzalary baş düşümde gelen atlardan bolsa, ýazuwda olaryň arasynda kese çyzyk goýulýar.

2. Sypatlar, görkezme çalyşmalary, ortak işlikler atlaryň önünden gelip, sözlemi hasyl edip bilýär we aralarynda kese çyzyk goýulýar.

a) Eger bularyň arasyndaky kese çyzygy aýyrsak, onda bölüji äheň bilen aýdylmaz we olar söz düzümini hasyl ederler.

3. Sözlemiň eýesi ýa habary at çalyşmalarynda bolup, habar atlardan ýa-da at rolunda gelen sözlerden bolsa hem eýe bilen habaryň arasynda kese çyzyk goýulýar.

4. Sözlemiň baş agzalary baş düşümde gelen işligiň nämälim formasyndan, sanlardan bolup, bölüji äheň bilen aýdylanda, eýe bilen habaryň arasynda kese çyzyk goýulýar.

5. Şol bir söz özüne baglanýan aýyklaýjylar bilen birlikde eýe we habar bolup gelip, özi-de bölüji äheň bilen aýdylsa, olaryň arasynda kese çyzyk goýulýar.

a) bu hili habarlar habarlyk goşulmasyny kabul edip gelenlerinde, özerleriniň habardyklaryny has anyklaýarlar we olaryň arasynda kese çyzyk goýulmaýar.

6. Deňdeş agzalary jemleýän söz deňdeş agzalardan soň gelse, deňdeş agzalary jemleýän sözün önünden, deňdeş agzalaryň hem yzyndan kese çyzyk goýulýar.

Meselem:

1. Ýer – hazyna, suw – almaz.

2. Medeniýetli – oglan. Ol- ene. Çapylýan – at.

a) Medeniýetli oglan. Ol ene. Çapalýan at.

3. Men – halkyň ogly. Halk duşmany – sen.

4. Zähmet çekmek – onuň ýaşlyk endigi.

Bogaza bat bermek – ejizlemek.

Iki ikiň – dört. Alty alty – otuz alty.

5. Bu maşyn – kämilleşen maşyn.

a) At – peýdaly haýwan.

At peýdaly haýwandyr.

6. Şol demde saý atly, ýoz atly – hemmesi jemlendi. Ol oglana birinji haýsy gala, kimiň ýanyna barmaly, näme diýmeli – hemmesini aýtdylar.

7. Sözlemler, sözler heň üsti bilen baglanyşyp, pikir özara deňeşdirilýän bolsa ýa biri-birine garşylykly many aňladýan bolsa, ýa-da ikisini soňkysy anyklaýan, giňden düşündirýän bolsa, olaryň arasynda kese çyzyk goýmak mümkin.

8. Gepleşige getnaşýan her bir adamyň aýdan sözlerini (sözlemlerini) awtoryň sözünden we gepleşige gatnaşýan beýleki adamlaryň sözünde aýratynlandyryp görkezmek üçin ol täze setirden ýazylýar we öňünden kese çyzyk goýulýar.

Meselem:

Nasreddiniň myhman bolan obasynyň hany:

– Ependi, kim ýokary patyşamy ýa daýhan? – diýip sorapdyr.

Ependi bolsa:

– Elbetde, daýhan ýokary. Eger daýhanyň bugdaýy bolmasa, patyşa aýyndan öläýmezmi? – diýip jogap beripdir. (“*Ýomaklar*”)

10. Gepleşige gatnaşýan adamlaryň sözi bilen awtoryň sözi diýip, diýşip, diýdi ýaly sözler arkaly biri-birine baglanyşýarlar, şeýle bolanda, gepleşige adamyň sözünü awtoryň sözünden aýratynlandyrmak üçin diýip, diýşip, diýdi ýaly sözleriň öňünden, gepleşige gatnaşýan adamyň sözünüň hem yzyndan kese çyzyk goýulýar.

Meselem:

– Meniň halap gitjek adamym başgady – diýip ol açyk aýtdy.

– Kimdi ol? – diýip beren soragyna Altyn:

– Annaguly – diýip jogap berdi.

11. Iki sany wagt, orun ýa san görkezýän sözün arasynda kese çyzyk goýulýar.

Meselem:

Daşkent – Nöküs aralygyndaky gatnaýan otly.

11. Defis orfografik bellikdir. Kese çyzyk bolsa punktuasion bellik bolmak bilen, defisden tapawutlanýar.

139-njy gönükme. Çeper eserlerden, gazet žurnallardan deňeş agzalar bilen olardan soň gelen jemleýji sözleriň we eýe bilen habaryň arasynda kese çyzyk goýulýan ýerlerine degişli baş sany sözlem tapyň, onuň näme üçin goýlandygyny aýdyp beriň.

140-njy gönükme. Aşakdaky sözlemlerden kese çyzygyň goýulýan ýerlerini tapyň we ony goýup göçürň, onuň näme üçin goýulmagynyň sebäbini düşündiriň.

1. Ine, näce ýyllar biri-birinden aýra düşen eneli ogul, eneli gyz üçüsi gülzarlygyň içinde tapyşdy. (H. Derýaýew “Ykbal”)

2. Han gözlerini alardyp:

Şert ýadyňdamydyr? – diýdi.

Ýadymdadyr, han aga!

Näme üçin şert şahyma etdiň? (S. Myradow “Saýgaklar”)

3. Durmuşyň agyr ýagdaýynda ruhdan düşmek munuň özi seniň ýeňiligiňdir, heläk bolmagyňdyr. (W. A. Suhomlinskiý)

4. Ýa ýakutmyň, ýa merjenmiň, dürmi sen

Ýa çyragmyň, ýa röwşenmiň, näme sen.

(Magtymguly “Goşgular”)

141-nji gönükme. “Biz – ýeriň ýaş eýeleri”, “Biz – Garaşsyz ýurduň perzentleri” diýen temalara degişli düzme ýazyň. Düzme ýazanyňyzda sitatalardan, gepleşiklerden ýerlikli peýdalanyň. Olara goýulýan dyngy belgilere üns beriň.

142-nji gönükme. Pähimler hazynasy bolan nakyllary üns bilen okaň. Olarda kese çyzygyň goýluşyny düşündiriň.

1. Agyry aşdan geler, dawa – garyndaşdan.

2. Jöwen çigi et getir, bugdaý çigi – dert.

3. Akyllynyň önünden ýör, akmagyň – zyndan.

4. Arka ýagry ata miras, ataň ýagry – ogla.

5. Açlyk daşa çeker, ýalaňaçly – iče.

6. Göz daşdan (uzakdan) galar, göwün – ýakyndan.

7. Ýanmasa odun ýaman, ýakybilmese – hatyn.

8. Ýowa barsaň, baryň (hemme) bar, awa barsaň – biriň.

9. Är garrasa, erkden galar, aýal garrasa – görkden.

10. Ogul edebi bilen arzyly, gyz – gylygy bilen.

11. Ýagşynyň sözi şaýat, ýamanyň – özi.

12. Är dogan ýerin küýsär, it – doýan ýerin.

13. Geçen ýeriň gadryn gonaňda bilersiň, ekläniň gadryn – saklanda.

(Gazetden)

143-nji gönükme. Gepleşişe gatnaşýanlaryň we awtoryň sözünü tapyň olaryň baglanyşygyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň.

– Aman poşçy bu nätdigiň boldy ýaşuly adam gelende görşer – zat eder – diýip özüniň görüşmek niýetiniň barlygyny duýdurdy. Özüne hormat edip duranyny gören Aman poşçy bolsa:

– Alla men işiňize zyýan beräydimmikäm diýip çekindim – diýip sypaýyçylyk etdi we baryp görüşdi.

– Hiç zyýan beren zadyňyz ýok poşçy otur diýip alkymyndaky uzyn stoluň başyndan orun görkezdi. Aman poşçy görkezilen orunda oturdy. Ol adam bolsa ýene öňki gürrüňine öwrülip öz işgärlerinden bolan aýala baka:

– Ony şeýle ýazyň muny beýle ýazyň. Hawa bulary bolsa gyssagly özleşdirmeli – diýip ýumşaklyk bilen birnäçe tabşyryklar berişdirdi. Ol aýal çykan-dan soň bular ikiçäk galdylar. Ol adam Goçmyratdy

– Hä Aman poşçy armaweriň? – diýip ol söze başlady.

– Bar boluň.

– Hal-ahwalyň niçik?

– Ýagşy.

(A. Gowşudow “Mähri - Wepa”)

GOŞA DYRNAK (, “)

▲ Goşa dyrnak sözlemleri, söz tapawutlandyrmak, aýratynlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýän punktuation belgi bolmak bilen, şu aşakdaky ýerlerde ulanylýar.

1. Başganyň sözi awtoruň sözünüň öňünden, ortasyndan we soňundan gelip bilýär. Eger-de başganyň sözi awtoryň sözünden öň gelse, onda onuň başlanýan ýerinde goşa dyrnak ýapylýar. Şonuň ýaly-da başganyň sözünüň (sözlemineň) birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

2. Eger-de başganyň sözi awtoryň sözünüň ortasynda gelse, onda onuň başlanýan ýerinde iki nokat goýlup, soň goşa dyrnak açylýar we başganyň sözünüň birinji söziniň ilki harpy baş harp bilen başlanýar. Başganyň sözünüň gutaran ýerinde goşa dyrnak ýapylýar.

3. Eger-de başganyň sözi awtoryň sözünden soň gelse, onda onuň başlanýan ýerinde iki nokat goýlup, soň goşa dyrnak açylýar we başganyň sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar. Başganyň sözünüň gutaran ýerinde goşa dyrnak ýapylýar.

4. İçgepletmeleri hem ýokarky tertipde goşa dyrnak içine alyp ýazmaly.

5. Käbir ýagdaýlarda sözleýji öz pikirini, sözünü, aýdany başga biriniň sözi ýaly edip, beýleki aýdan pikirlerinden tapawutlandyryp aýdýar. Şonuň

ýaly ýagdaýda hem tapawutlandyrylyp aýdylýan pikirleriň öňünden iki nokat goýlup, soň olar goşa dyrnak içine alynýar.

Meselem:

1. “Demirçiniň üstüne tiz ylga, ol tiz gelsin” diýip ýasawul buýurýar.
(A. Gowşudow “*Saýlanan eserler*”)

2. Gara Mergenem, aýalam: “Biz ýigit çykan oglumyzy zorlap öýlendirip bilmeris” diýipdirler.
(H. Meläýew “*Melgun*”)

3. Şükürin han bagşysyna syny oturdy: “Munuň sazandalygy uzakdan eşiðiçilerçe bar eken. Han tanap alypdyr”.
(N. Saryhanow “*Şükür bagşy*”)

4. Onuň ýüregi birhili gürsüldäp durdy.

5. “Sendenem bir dost bolarmy?” diýdim. (Aýnamadan)

Bellik:

Epigraf hökmünde getirilen sitata goşa dyrnaga alynmaýar.

Goşa dyrnak kontekstde aýry-aýry sözleri beýlekilerden tapawutlandyryp görkezmek bilen morfologik hyzmaty ýerine ýetirýär. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Adam atlaryndan bolmadyk daýhan we fermer hojalyklarynyň, fabrik-zawodlaryň, otlularyň, gämileriň, samolýotlaryň, şahtalaryň fabrik markalarynyň atlary;

2. Adam atlary dakylmadyk orden we medallaryň atlary;

3. Gazet-žurnallaryň, kitaplaryň, goşgy we aýdymlaryň, edebi eserleriň, kinolaryň hem-de kinožurnallaryň, teležurnallaryň radiogazetleriň... atlary;

4. Göçme manyda ulanylýan we ýaňsa alynýan sözler;

5. Sözlemde obýekt hökmünde getirilýän sözler we çeper eserlerde ulanylýan atalar sözleridir nakyllar.

144-nji gönükme. Bölekleri okap, içindäki dyngy belgileriň goýulmagynyň sebäbini düşündiriň.

Ýigidiň özüniňem pikiri gojanyňkydan üýtgeşik däldi. “Gan dökülip gurlan maşgala...” Bu sözler Guwanjyň namys damaryny mynçgylady.

Öz diýen sözünüň manysyna Guwanç soň düşündi, hawa, düşündem, ol sözleriň manysy mähnet daş kimin iki egninden basyp, ony ýyrtyk keçäniň üstünde oturtdam. Oglunyň sözleri Idris agany-da ýumşatdy, ol şol öňki bozulan sesi bilen:

– Wah, seniň ata-babaňa garganmadym weli, bolmady, diýmäýin diýsemem, tünegiň başyňa ýumrulsynda han! – diýdi.

...Ýorgudyň, rasdygyna ynanany üçinem, keýpiçaglyk bilen ýylgyrды.

– Serdarlar, diwana näme sebäpden ýygnandygyny özüňiz bilýänsiňiz!

Ýerli-ýerden “Bilýäris!”, “Bilýäris!” diýen sesler eşidildi.

Guwanjyň elinden alnan iki ädim ýer barada şahyryň hüňňürdemegini-de han: “büý-ä ýene dillenip ugrady-ow, iki ädim ýeriň ýa-da bir tanap ýeriňem gürrüňini edýäsiň diýdigidir” diýip düşündi.

145-nji gönükme. Goşgyny ünsli okaň. Mazmunyny gürrüň beriň. Sözleri ýazuw düzgünine laýyklyk ýazyň. Dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.

BALAM

Oglum, sendiň ýigitleriň seresi,
Zäherdir neşäniň agy, garasy,
Haçan biter meň kalbymyň ýarasy,
Seniň bu derdiňe ýanyan men balam.

Neşe çekip ýörseň, sag bolmaz janyň,
Yrsgyň gün-günden kem...r ýarymdyr nanyň,
Köp ýalan sözlär sen ýuwd...p imanyň,
Abraýdan düşer sen, uýal sen, balam.

Ele düşseň, gitseň, bir gün gabalyp,
Gelyänçäň, ölerin, dagyňda ýanyň,
Şu käri goý, balam, töwellam alyp,
Neşäňden el göter, oýan sen, balam.

(A. Halykow “Goşgular”)

146-njy gönükme. Sahna eserlerinden alnan aşakdaky bölegi okaň-da, gepleşiğiň berlişini, ondaky dyngy belgileriň goýluşy barada aýdyp beriň.

Mämmet. Belki, onuň bar bolup bilşi şoldur.

Wezir. Men näme?

Mämmet. Seňem häsiýetiň ýüze çykypdyr.

Ýasawulbaşy. Sen näme diýip ysgamadyň?

Mämmet. Men sizden oň ysgadym.

Şa. Onda näme sen aňňyraňok?

Mämmet. Onçasyny getiren kepderiden soraň.

Şa. Hany, ol kepderi...

...Mämmet. Siz başarmasaňyz, menem başarman.

Wezir. (Şanyň gulagyna çawuş çakyp). Bolýar diýäýiň. Soň özünü kakalarys.

(A. Mämiliýew, B. Suhanow “Satylan düýş”)

147-nji gönükmä. Teksti ünsli okaň. Durmuşda oňa amal ediň. Nirede nähili dyngy belginiň barlygy we onuň näme üçin goýlandygyny aýdyp beriň.

Döwletmämmet Azady ata-enäni hormatlamak baradaky kyrk wesýetini “Wagzy – Azat eserinde öz iline wesýet edipdir. Olary dörde bölüp, şu aşakdakylary aýdýar:

Birinjisi – ten hereket bilen baglanyşykly: Eneňe hyzmat, hormat et, permanyny tut; olara ýakyn dur; olary hemişe razy et; Bir ýere gitse ýoldaş bol; ýumuşlaryny tiz, gýşarnyksyz ýerine ýetir; myhmanlaryny mähirli garşy; olar gaýtsalar ugrat; eneň-ataň çagyrsa, tiz gel; olaryň halamadyk zadyny etme; razylyk bermese, sapara gitme.

Ikinjisi – dil üsti bilen berjaý edilmeli borçlar: Ataň-eneň ýanynda gürlände sesniň olaryň sesinden mydama pes bolsun; olaryň näzini çek; olara gödek söz aýtma; eneň ataň adyny tutup gygyrma; ýüzüne bakyp sözleme; olara hoşamaýlyk et; olara “et!” ýa “etme!” diýme, olaryň ýanlarynda pyňkyrma.

Üçünjisi – köňle-duýgurlyga degişli borçlar: Ataň-eneňe mähirli bol; olary dost tutun; köňlüňe soltan et; şat bolsalar şatlan, gynansalar tukat bol; köp güreleseler-de darykma; ezýet berseler-de gaharyny getirme; derdini çekiş; birden ynjydaýmaýyn diýip heder et; olaryň dogan-garyndaşlaryna we hosarlaryna hossarlyk et; olar näçe ýaşasalar-da ýene uzak ýaş arzuw et.

Dördünjisi – mal-maddy ýagdaý bilen baglanyşykly borçlar: Ataň-eneň egin-başyny özüňkiden oňat et, olara öz iýýäniňden hem oňat naharlary ber, şol tagamlary hormat bilen öňünde goý; arzuwlaryna ýetir; güzeranlaryny do landyr; olara eliň açyk bolsun, islän zadyny gysganman äber; ataň-eneň razy bolar ýaly olaryň dost-ýarlaryny, garyndaşlaryny özleri ýaly syla; myhmançylyga çagy; eger syrkaw bolsa, olaryň sagalaryny dile, sagalar ýaly çäre gör, olar durmuşdan nämä mätäç bolsalar şolary tapyp ber.

(Gazetden)

ÝAÝ (())

 ▲ Ýaý awtoryň düşnüksiz hasap eden sözüne, sözlemine ýüzugra düşündiriş, takyklama bermek üçin ulanylýan punktuasion belgi bolmak bilen, ol şu aşakdaky ýerlerde goýulýar:

1. Düşnüksiz hasap edilen söze, sözleme düşündiriş berlende.

Meselem: Döwletmämmet mollanyň gije-gündiz öz işi bilen meşgullanyp (ol tebiçilik hakynda kitap ýazýardy), myhmanynyň halyndan habar almazlygy onuň has-da ýüregini gysdyrды. (G. Gurbansähedow “Çakylyk”)

2. Drama eserlerinde ulanylýan remarkalar (esere gatnaşýan gahrymanlaryň etmeli hereketlerini, boluşlaryny we başgalary görkezýän awtoryň bellikleri) ýaý içinde ýazylýarlar.

Meselem: Güldesse. (Yzyndan ylgap seredip.) Ol gitdi... (Derwezäni zynjyrlaýar. Yzyna dolanyp) Ol gitdi... Bu taýy howply...

3. Sitatadan soň awtoryň we eseriň ady ýaý içine alynýar.

Meselem: “Göwnüňe degilmesin diýseň, özüňe rowa görülmedik zadyňy ile-de rowa görme” (“Kowusnamadan”)

Bellik: Sitata epigraf hökmünde getirilende, awtorynyň ady onuň aşak ýanynda ýaý içine alynman ýazylýar.

4. Hat ýazýan adam dürli sebäplere görä, käbir sözlemlerde şol sözlem bilen grammatik baglanyşygy bolmadyk sözleri ýa-da sözlemi ýaý içinde ýazýar. Şonuň ýaly ýagdaýlarda ýaý içinde ýazylan sözleriň, sözlemiň aýdylyş intonasiýasy esasynda ýa-da ünsi çekmek üçin şolardan soň ýüzlenme (!), sorag (?) we sorag-ýüzlenme (!?) belgilerini goýýar. Käbir halatlarda bolsa ýaý içinde diňe sorag, ýüzlenme ýa-da sorag-ýüzlenme belgileri goýulýar.

Meselem: Kasymyň bir wagtlar “Gul” diýlip adam hatarynda (Saparmyrat tarapyndan hem!) ady tutulmaýan Kasymyň bu sözlerden soň baş asmana ýetdi. (B. Seýtäkow “Bedirkent”)

5. Ýaý morfologik hyzmaty ýerine ýetirýär. Mysal üçin, tertip görkezmek üçin ulanylýan sifrleriň we harplaryň soňunda goýulýan nokadyň ýerine ýaýyň soňky ýapylýan bölegini hem goýmak mümkin.

Meselem: Sözlemler aýdylyşlary we pikir aňladyşlary taýyndan üç topara bölünýär:

- a) Habar sözlemi;
- b) Sorag sözlemi;
- ç) Ýüzlenme sözlemi;

148-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýaýyň hyzmatyny düşündiriň, sözleri ýazuw düzgünine laýyklyk ýazyň.

Mugallymyň beren sözi Akja işanyňky ýaly soňy gör...nmez uzaga-da çekmedi, ahyr soňy ýalana-da çykady. Myratjan öz enesiniň göz ön...nden hiç

bir ýaña gitmän, kişiniň keşigini çekmän, hat öwrendi. (Ol häzir maldarçylyk fermasynyň müd...ri bol...p işleýär)

(N. Saryhanow “Saýlanan eserler”)

Onuň (Gurbanmämediň) kellesi gurş...n guýlan ýaly agyrdy.

(B. Seýtäkow “Doganlar”)

Duşundan geçip barýan adamlar hem oňa (Baýrama) raýdaş garaýan ýalydy.

(N. Jumaýew “Akderek”)

On..ň (Jüneýit hanyň) ahyry golaýlaşyp ýören bolmaga çemeli.

(B. Seýtäkow “Doganlar”)

On..ň (Aýnanyň) gupbasynyň ýokarky güberçegi öý...ň gamşy bilen deňeşip dur.

(B. Kerbabaýew “Aýgytly ädim”)

Azaşdyrma dogry ýol..ň egrige,
Egrisini deňleme hergiz dogr...ga,
Kişi maly nesip etmez ogr..ga,
Halaly harama mätäç eýleme!

(Magtymguly “Goşgular”)

149-njy gönükmä. Goşgy setirlerini ünsli okaň. Onuň içindäki eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň we olaryň hilini anyklaň. Dyngy belgilerine hem üns bermegi unutmaň.

Her ýigidiň aslyn bileý diýseňiz,
Märekede oturyp, turuşyn görüň;
Birew bilen aşna bolaý diýseňiz,
Ozal ykrarynda duruşyn görüň;
Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan aýy gözəl sen.
Säher wagty seýran edip gezerkäm,
Ajap menzil, gözəl jaýa sataşdym.
–Sözüm diňlän ýok – diýip, ümsüm oturma,
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr.
Gam dumany basyp, garyp köňlümi,
Göz yaşyn saklamaý, döküp baradyr.
Gorkaram, ýar bizi çykarar ýatdan.

(Magtymguly “Goşgular”)

NOKAT (.)

- ▲ 1. Türkmen dilinde habar sözleminden soň nokat goýulýar.
Meselem: Ol ýagtygözin gelmelidi. (*B. Kerbabaýew “Aýgytly ädim”*)
2. Buýruk sözleminden soň hem nokat goýulýar.
Meselem:
– Haý, gelneje ýet. (*T. Jumageldiýew “Gelneje”*)
3. At sözlemlerinden soň hem nokat goýulýar.
Meselem: Gijara.
4. Gysgaldylan sözlerden soň hem nokat goýulýar.
Meselem: H. Derýaýew, K. Gurbanpesow. B. Seýtäkow
Käwagtlarda gysgaldylan sözlerden soň nokat goýulmaýar.
Meselem: BMG, TDPI, GDU, Daş.DPU we şuna meňzeşler.

150-nji gönükme. Teksti okap çykyň, soňra göçüriň. Içindäki ähli dyngy belgileriň goýlup, goýulmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

Çaga dünýä inende, onda entek hiç hili häsiýet ýok. Dogry, käbir häsiýetler gyzmalyk, gaharjaňlyk, batyrlyk... adamynyň ganynda bolup, nesilden-nesle hem geçýän bolsa gerek. Käbir ýaşulylaryň “pylanynyň ogly edil atasy pahyr ýaly gyzma-da, ýa-da mylakatly-da” diýen ýaly sözlerini, elbet-de, kän eşitmek bolýar. Emma esasy häsiýetler, ýaramaz we gowy häsiýetler daşky ýagdaýlaryň täsiri bilen bolup geçýär. Adamyň kalbyna ýaramaz häsiýetler ornaşsa, ondan saplanmak örän kyn. Terbiýe meselesi göwnejaý guralanda ynsanda sahylyk, rehimdarlyk, kiçigöwünlilik, sadalyk, adamsöýüjilik, ynsaplylyk ýaly häsiýetler emele gelýän bolsa, nädogry guralanda ikiýüzlülük, gopbamlyk, men-menlik, eli egrilik, husytylyk, şöhratparazlyk... kök urýar. Şonuň üçin-de terbiýe meselesi ilkibaşdan dogry guralmalydyr. Terbiýe meselesinde ýol berlen kemçilikler geçirilmez hatadyr. Käbirleri çagalaryna gowulygy sözde öwretseler-de, özleriniň edýän işleri diýýän sözlerine garşy bolýar. Ol çagasyna dogryçylygy öwretjek bolup çalyssa-da, onuň özi dogry däl, ol halky, il-gününi, döwleti aldaýar. Beýle ikiýüzlülük maşgalada terbiýelenýän çaga-da ýaramaz täsirini ýetirip biler, çünki çaga ýaramaz täsiri tiz kabul edýär. (Gazetden)

151-nji gönükme. Ösümlükler baradaky bölekleri okap çykyň. Sözlemleriň baş we aýyklaýjy agzalaryny anyklaň. Dyngy belgileriniň näme üçin goýlandygyny hem anyklaň.

Ýer ýüzünde gülli ösümlükleriň iki yüz müňe çenli görnüşi bar.

Ýer ýüzündäki ösümlükleriň 400 görnüşi howanyň nähili boljakdygyny önünden duýýar.

Kaktuslar 20 gradus sowuga, 35 gradus yssa çydaýar. Olar 500 ýyla golaý ýaşaýar.

Günebakaryň asyl mekany Meksikadyr. Ony XVI asyryň başynda Ýewropa getiripdirler. Adyna-da “günüň güli” diýipdirler. Ol orsýete XVIII asyrdan düşüpdür. Ilki başda ony bezeg üçin ekipdirler.

Kartoşkany 1556-njy ýylda Günorta Afrikadan Ýewropa getiripdirler. Şondan soňam 200 ýyl geçýänçä, ony iýmelidigini bilmändirler.

Bir gektar gök bag tomusda, gije-gündiziň dowamynda 180-240 kilograma çenli kömürturşy gazy ýuwudýar. Şeýle-de şonça mukdardaky kislorody hem howa goýberýär.

Alma dişlerini arassalaýar. Iýýän mahalynda ol dişleriňdäki mikroplaryň 96.7 göterimini öldürýär.

Günebakaryň bir düýbi tomsuň dowamynda 200-250 litr suw “içýär”.

Bugdaýyň 1 kg dänesi özünüň bişip ýetişýän döwründe baldagyň üsti bilen 1 tonnadan köpräk suwy “içýär”. Bir tonna hasyl aljak bolsaň 1500 tonna suw gerek.

(*Gazetden*)

152-nji gönükme. Ýandepderçä ýazaýmaly setirleri öwran-öwran okaň. Olardan öwreniň, durmuşyňyzda peýdalanyň. Olaryň içindäki atlary we olaryň emele gelişini aýdyp beriň, dyngy belgileri hem ýatdan çykmasyn.

- Köp zatlar diňe ýürekden iş edenlere aýan bolýar.
- Öz ýüreginiň duýgusyna ynanmaýan adam betbagt bolmagy mümkin.

(*Mark Awreli*).

- Eger azaşmaly bolsa, goý, ol ýüregiň hökmünden bolsun.
- Zenanlaryň ýüreklerine barýan ýodalarynyň iň ýakyny pähimlilikdir.
- Ikiýüzli ýürek rehimsiz we gury bolýar. Ýüregiňi ýaralajak bolýana nebsiň agyrmasyn. (*Žorž Baýron*).
- Şöhratparazlygyň goşulan ýerinde arassa ýürege ýer galmaz.
- Eger ýürek tary çakdanaşa gaty çekilse, üzüläýmegi mümkin. (*Balzak*).
- Aşyga iň güýçli zorluk biwepalykdyr. (*Fizuly*).
- Söýgi abraý ýaly zat, ony bir ýitirdigiň öwrülip hiç haçan gaýdyp gelmez. (*Afra Ben*).
- Näme edýän bolsaň-da, oňat ýerine ýetirgin. Eger edýän işiňi ajaýyp başarmaýan bolsaň, islemeýän bolsaň, gowusy başyna barma. (*L. N. Tolstoy*).
- Adamyň iň belent borjy dünýä diňe bir akyl ýetirmek ýa ony özgertmek däl-de, durmuşy ozalkysyndanam has gözəl etmekdir. (*Miçurin*).

ORFOGRAFIK SÖZLÜK

A

Abraý
Agzala
Agyry
Aýralyk
Araçäk

B

Bagt
Bagyr
Baýdak
Balykçy
Basgançak

Ç

Çabyt
Çanak
Çigit
Çoluk
çuňňur

D

Dalak
Daýanç
Duralga
Dogruçyl
Dürtgüç

E

Eginbaş
Edep
Eklenç

Epgek
Erjel
Edebiýat
Ezenek
Elek
elipbiý

Ä

Ägirt
Ädik
Äýnek
Ätiýaç
Äsgermek
Äbermek
Ädimlemek
Äkelmek

F

Front
Ferma
Futbol
Fabrik
Fotomontaž

J

Jadygöý
Janawer
Jübüt
Jüýje
Jylaw

G

Gadyrdan
Gaýduwsyz
Galmagal
Gapak
Güýz

H

Habarçy
Haýp
Hakykat
Haryt
Howuz

Z

Zarpçy
Zeyrenmek
Zerurlyk
Zorluk
Zähmetkeş

I

Igenç
Iýmit
Injik
Ikiçäk
Ileri

K

Kakmak
Kanagat
Kartoşka
Keýik
Kelep

L

Labyz
Lebiz

Lenç
Leñneç
Lälezar

M

Maýdalamak
Mahrum
Meşgul
Maşgala
Monjuk

N

Nagt
Nalaç
Nebis
Niýet
Nobat

O

Owadan
Okuwçy
Ownuk
Ojak
Oturgyç

Ö

Öwüt
Özgeriş
Ölçeg
Ördek
Örküç

Ş

Şert
Şowky
Şugundyr
Şabyrды

Şayát
Şeýlelikde
Şarlawuk
Şek-şübhe
Şowly

Y

Ybarat
Ymgyr
Ysgyn
Ysytma
Yşk
Ygtyýar
Yńramak
ysmanak

Ý

Ýektaý
Ýelek
Ýençmek
Ýetişik
Ýetmezçilik

P

Paýtagt
Pasyl
Pessay
Parahat
Pyşbaga

R

Razylaşmak
Rahat
Reňk
Rowaç
Rähnet

S

Sazak
Sakaw
Sakgal
Sanaç
Sandyk

T

Tagt
Tarp
Tebip
Telpek
Toşap

U

Ussaçylyk
Ukyp
Ummasyz
Uýalmak
Utanjaň

Ü

Üptük
Üznüksiz
Ümür
Üsgürmek
Üşemek

W

Wagt
Wasgşylyk
Weýran
Wasp
Wäşilik

FRAZEOLÖGİK SÖZLÜK

A

Aga-gara düşünmek – ýagşydan-ýamandan seljermek, ýagşy-ýamany saýgarmak, aň-düşünjäň artmak.

Agzy bişmek – bir işe baş goşup aldanmak, şowsuzlyga uçrap çurkenmek, kösenmek.

Ara düşmek – 1) ylalaşdyrmak maksady bilen aralamak, ýaraşdyrmak, oňuşdyrmak. 2) Gürrüni bölmek, bir gürrüniň, işiň arasyna goşulmak.

B

Bagryň köýmek (tütemek, bişmek) – gaty gynanmak, ýanyp bişmek, hasrat çekmek.

Bäri bakmak – saglygy gowulaşmak, sagalyp başlamak, sagalmak.

Ç

Çaga ýaly – oýlanman gürlýän, sähel zady göwnüne alýan, tejribesiz (adam hakda), ynanjaň.

Çalam-çaş bolmak – 1) bulam-bujar, dagynyk tertipsiz halda bolmak; 2) aljyraňny, heläkçilikli halda bolmak, özüni ýitirmek.

D

Damagy dolmak – agysy tutmak, hamsykmak.

Daş ýürek – zalym, rehimsiz, ynsapsyz, naýynsap.

E

Ekilmedik ýere gögermek – barmasyz ýere barmak, oturjak-turjak ýeriňi seljermezlik.

El-aýak ýaly – ýumuş edegen, ýetişikli.

J

Jandan umyt üzmek – ýaşayşa bolan ynamyň gaçmak, ölmek.

Jähennem etmek – 1) ýok etmek, owarra, ýitirim etmek. 2) Başdan sowmak, haýyr-şerinden geçmek, owarram etmek.

G

Gadyryny bilmek – ýagşylyga, hormata mynasyp hormat goýmak.

Ganyň gyzmak – gaharyň gelmek, gazaplanmak.

H

Hasaňy aldyrmak – aldawa düşmek, pyrryldaga düşmek, aldanmak.

Habar gatmak – gürrüň açmak, söz aýtmak.

Z

Zynjyrdan boşan ýaly – dälilik hetdine ýeten, aklyny ýitiren, däli-telbelik ýagdaýynda bolan (adam barada)

Zym-zyýat bolmak – ýom-ýok bolmak, gürum-jürüm bolmak, gözden gaýyp bolmak.

I

Iýeni aýra gitmezlik – ýakyn dostluk gatnaşygynda bolmak, ýürekdeşlik bilen gatnaşmak, syr alyp, syr berişmek.

Iki at depişer arasynda eşek öler – güýçliler çaknyşsa, ejiz heläk bolar.

K

Kebelek bolmak – birine yhlas bilen hyzmat etmek, daşynda aýlanmak; kökenek bolmak.

Kiçi dilden bärde aýtmak – oýun edip diýmek, bir zady ýürekden, çynyň bilen aýtmazlyk.

M

Maňlaýy ak bolsun – bagtly, bagty açyk bolsun, durmuşy oňat bolsun.

Murtuny palta kesmez – maddy taýdan üpjün, dokuzy düzüw, gujuryna baýrynýan, gaýratly, batyr.

N

Nazar salmak (etmek) – 1) Birine ýada bir zada yhlasly garamak, syn etmek. 2) Göz gulak bolmak, garaşyk etmek, kömek bermek, aladalanmak.

Nebsiň agyrmak – ýüregiň awamak, rehimiň inmek, haýpyň gelmek, gynanmak.

O

Oda-köze düşmek (girmek) – agyr güne düşmek, azap çekmek, horluk görmek, kösenmek.

Oda ýanmak (köymek) – hasrat çekmek, ejir çekmek, gynanmak.

Ö

Özüňi ýitirmek – gyssanyp, howlugyp aljyramak, näme etjegiňi bilmän durmak, başyň çaşmak.

Ör-gökden gelmek – oslamadyk, çak etmedik zadyň üçin geň galmak, haýran galmak.

Ş

Şek ýetirmek – dil ýetirmek, günälemek, aýyplamak.

Şükür etmek – razy, kaýyl bolmak, kanagatlanmak.

Y

Ýzyňy tapmazlyk (ýitirmek) – ýalňyşlyga, aljyraňňylyga sezewar bolmak.

Ýnsabyň çatmak – dözmek, gözüň gyýmak.

Ý

Ýedi derýanyň suwuny içen – şeýtana sapak beren, köpbilmiş, ýeser, ýurtýykan (adam barada).

Ýoluň düşmek – saý-sebäp bilen barmak, ýol ugruna geçip barýarkaň gabat gelmek, duşmak, miýesser gelmek.

Ýoluňy urdurmak – dogry ýoldan azaşyp, ters ýola düşmek, bozulmak, agmak.

P

Paltaň daşa degmek – şowuna düşmezlik, başa barmazlyk, ugruna bolmazlyk, eden tagallaň puç bolmak.

Pes göwünli – ulumsylyk etmeýän, sada, kiçi göwünli.

R

Rejesi geň däl – päli gowy däl, niýeti erbet.

Reňki öçmek – ýüzünde gan-pet bolmazlyk.

S

Süýde agzy bişen, suwy üfläp ißer – gatyny gören seresap, ätiýaçly bolan, ahmal bolmaz.

Sana geçmak (goşulmak) – adam saýylmak, derege ýaramak, hasaba girmek.

T

Tamda gulak bar – agzyňa bek bol, ätiýaçly bol, seresap gürlä.

Tanapyndan çekmek – birneme haý-küş etmek, çenden aşa erk bermezlik, öz ugruna goýbermezlik.

U

Uly ile göz etmek – bir işi hemmelere bildirmek, aç-açan etmek, bassyrbussursyz etmek.

Ugur tapmazlyk – çykalga tapmazlyk, derek bilmezlik.

Ü

Üm bilmez – 1) nadan, samsyk, sada, türkana; 2) kemala gelmedik, ýaş, gök.

Üstünden gülmek – şahsyýeti kemsitmek, göwniýetmezçilik etmek, masgaralamak, äsgermezlik etmek, ýañsylamak.

W

Wadaňy ýuwutmak (ýere salmak) – beren sözüňde tapylmazlyk, ähtiňden dänmek.

Watan tutmak – mesgen tutmak, mydamylyk oturymly bolmak, ýurt tutmak.

ÇAÝNWORDYŇ JOGAPLARY

1. Çaynword “Zoologiýa”

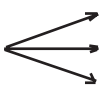
1. Aýrak.
2. Kyrkaýak.
3. Kepderi.
4. Işbil.
5. Lakga.
6. Amýoba.
7. Arwana.
8. Akula.

2. Çaynword

1. Ýyl.
2. Leglek.
3. Kino.
4. On.
5. Nabiwiýa.
6. Ýaşyl.
7. Limon.
8. Nota.
9. Aýna.
10. Ankara.
11. Arpa.
12. Akula.
13. Aý.

3. Çaynword “Zoologiýa”

1. Kit.
2. Tawus.
3. Sakyrtga.
4. Aýran.
5. Kerk.
6. Kepderi.
7. It.
8. Tilki.
9. Ikatýok.

1. **Rebus** – “**Nakyl**”

1. *Okuwdan galma.*
2. *Öz kitap-depderiňi päkize sakla.*
3. *Partaňy hapalama.*

2. **Rebus** – “**Nakyl**” “*Köp okan köp biler*”

3. **Rebus** – “**Nakyl**” “*Altyn alma alkys al*”

Krossword

Dikligine: 1. *Somsa.* 2. *Armyt.* 3. *Port.* 4. *Gara.* 5. *Turba.* 6. *Yşgyn.* 9. *Almaz.* 10. *Simap.* 13. *Artyk.* 15. *Radiý.* 17. *Abaý.* 18. *Adam.* 20. *Ýylky.* 21. *Roman.*

Keseligine: 1. *Simap.* 4. *Gyrgy.* 7. *Tomat.* 8. *Algyr.* 9. *Atlas.* 11. *Açyl.* 12. *Aman.* 13. *Arpa.* 14. *Açar.* 16. *Zaman.* 19. *Altaý.* 21. *Radio.* 22. *Kaliý.* 23. *Mamaý.*

KRIPTOGRAMMA

Kriptogramma – “Nesihat”

I. Hyýar. II. Balyk. III. Alty. IV. Simap. V. Mawy. VI. Ata. VII. Lak. VIII. Aý. IX. Aň.

Mazmuny: “Kitabyňy aýawly sakla: ýyrtma, hapalama!”

Kriptogramma – “Nesihat”

1. Kitap. II. Açyl. III. Öde. IV. Aň. V. Üç. VI. Injir. VII. Eý. VIII. Aňzak. IX. Nah. X. D.

Mazmuny “Çagalar, öýüňizde kitaphanajyk ediniň”

M A Z M U N Y

Dünýä dilleri barada maglumat	3
Türkmen diliniň ösüş etaplary	6
Türkmen diliniň öwreniliş taryhy grammatikasy bilen iş salşan alymlar, şahslar.....	10
Kepilnama ýazmagy öwrenmek	16
Dil bilimi hakynda umumy maglumat.....	19
Dil biliminiň bölümleri	21
Fonetika	24
Leksikologiýa	26
Semasiologiýa.....	26
Etimologiýa	29
Leksika	30
Leksikografiýa	31
Grammatika	32
Dialektologiýa	33
Türkmen edebi dili.....	37
Türkmen diliniň dialektleri we şiweleri	40
Sözlükler barada düşünje	45
Dil biliminiň jemgyýet amaly üçin ähmiýeti	52
Tekstleriň üstünde işlemek.....	57
Boş wagtyňyzda	62
IV–IX synplarda leksikadan, fonetikadan, morfologiýadan, sintaksisden, dürs ýazuwdan öwrenilenleri gaýtalamak hem umumlaşdyrmak	76
Leksika boýunça geçilenleri gaýtalamak	76
Fonetika boýunça geçilenleri gaýtalamak.....	80
Morfologiýa we orfografiýa boýunça geçilenleri gaýtalamak.....	86
Sintaksis we punktuasiýa boýunça geçilenleri gaýtalamak	96
Puntuasiýa	99
Orfografik sözlük	118
Frazeologik sözlük	121
Çaýnwordyň jogaplary	125

A 75 **Arazow I., Latipow N.**
Türkmen dili. 9-njy synp üçin derslik / Arazow I, Latipow N.
/ –D.: «O‘zbekiston», 2019. –128 s.

ISBN 978-9943-01-525-8

UO‘K 811.512.164(075)
KBK 81.2.(5Tur.)ya72

O‘quv nashri

Isa Arazov, Nurmuhimmat Latipov

TURKMAN TILI

9-sinf uchun darslik

Beshinchi nashr

(turkman tilida)

Original-maket «O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlangan.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Redaktor *K. Hallyýew*
Çeper redaktor *H. Kutlukow*
Tehredaktor *T. Haritonowa*
Korrektor *K. Hallyýew*
Kompýuterde sahaplaýjy *G. Kulnazarowa*

Neşirýat lisenziýasy AI №158, 14.08.09. Çap etmäge 2019-njy ýylyň
14-nji ýanwarynda rugsat edildi. Tip “Taýms” garniturasy. Kegli 12.
Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi. Ölçegi 70×90^{1/16}. Şertli neşir listi 9,36.
Neşir listi 8,27. 1030 nusgada çap edildi. Sargyt №19-164.

Özbeğistanyň Metbugat we habar agentliginiň “O‘zbekiston” neşirýat-çaphana
döredijilik öýünde çap edildi. Daşkent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20. Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

ULANMAGA BERLEN OKUW KITABYNYŇ ÝAGDAÝNY GÖRKEZÝÄN JEDWEL

Tertip nomeri	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Okuw kitabyňy alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Okuw kitabyňy tabşyrandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Okuw kitaby ulanmaga berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak tertibine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Okuw kitabyňyň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, okuw kitabyňyň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyalary gädilen, okuw kitabyňyň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüpgalan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Okuw kitabyňy gaýtadan dikeldip bolmaýar.

A 75 **Arazow I., Latipow N.**
Türkmen dili. 9-njy synp üçin derslik / Arazow I, Latipow N.
/ –D.: «O‘zbekiston», 2019. –128 s.

ISBN 978-9943-01-525-8

UO‘K 811.512.164(075)
KBK 81.2.(5Tur.)ya72

O‘quv nashri

Isa Arazov, Nurmuhimmat Latipov

TURKMAN TILI

9-sinf uchun darslik

Beshinchi nashr

(turkman tilida)

Original-maket «O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlangan.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Redaktor *K. Hallyýew*
Çeper redaktor *H. Kutlukow*
Tehredaktor *T. Haritonowa*
Korrektor *K. Hallyýew*
Kompýuterde sahaplaýjy *G. Kulnazarowa*

Neşirýat lisenziýasy AI №158, 14.08.09. Çap etmäge 2019-njy ýylyň
14-nji ýanwarynda rugsat edildi. Tip “Taýms” garniturasy. Kegli 12.
Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi. Ölçegi 70×90^{1/16}. Şertli neşir listi 9,36.
Neşir listi 8,27. 154 nusgada çap edildi. Sargyt №19-165.

Özbeğistanyň Metbugat we habar agentliginiň “O‘zbekiston” neşirýat-çaphana
döredijilik öýünde çap edildi. Daşkent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20. Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz